

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

מט

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

מט

יוצא לאור על ידי בתי הספר לחינוך של:

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב | אוניברסיטת בר-אילן | אוניברסיטת חיפה |
אוניברסיטת תל אביב | האוניברסיטה העברית | האוניברסיטה הפתוחה |
הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין

אוניברסיטת תל אביב תשע"ה

העורכים: יובל דרור, טלי תדמור-שמעוני

המערכת: רחל אלבוים-דרור, חנן אלכסנדר, אבנר בן-עמוס, שרה גוריר-רונבליט, תמר הורוביץ, יעקב עירם.

מרכזת המערכת: רחל שלטון

מביאה לבית הדפוס: איילת גיל-רונן

עריכת תוכן ולשון: ישראל רונן

עימוד והפקה: מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תמונות השער הקדמי (משמאל למעלה בכיוון השעון): מורה שופך ידע לראשו של תלמיד, ציור מהמאה ה-17, מתוך: <http://www.hotel-r.net/im/hotel/de/n%C3%BCrnberger-trichter.jpg>; "אישה וציפור", צויר על יד תלמיד בן 13. מתוך: W. Pfleiderer, Die Geburt des Bildes Ursprung, Entwicklung und kuenstlerische Bedeutung der Kinderzeichnung, Julius Hoffmann, Stuttgart 1930; המלאכה שבבית חינוך עיוורים. מתוך אוסף צבי אורון (אורושקעס), חטיבות ואוספי תצלומים, הארכיון הצינוני המרכזי.

תמונות השער האחורי (משמאל למעלה בכיוון השעון): חבר המורים בגימנסיה העברית בירושלים, תרע"ג. ארכיון התצלומים, יד בן צבי, באדיבות ד"ר לביא שי; שיעור בבית חינוך עיוורים. מתוך אוסף צבי אורון (אורושקעס), חטיבות ואוספי תצלומים, הארכיון הצינוני המרכזי; מבנה "שערי תורה" ביפו. משמאל למעלה שכנה הישיבה שהקים הרב קוק. מתוך "ארגון אור האורות", רמת גן.

עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו נפעל לתקנה.

כתבת-העת "דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות" נועד לתת ביטוי למחקר העוסק בסוגיות בתולדות החינוך היהודי מנקודת ראות של דיסציפלינות מדעיות שונות: היסטורית, פילוסופית, סוציולוגית ואחרות.

כתובת המערכת:

"דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי"

בית הספר לחינוך ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר,

אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב 6997801.

shilton@tauex.tau.ac.il

כתובת ארכיון החינוך היהודי:

<http://education.tau.ac.il/jewish-archive>

©

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל תשע"ה 2015

דפוס אלינר בע"מ, תל אביב

קובץ זה של "דור לדור" יוצא לאור בעזרתו הנדיבה של מר יעקב קוטליצקי להנצחת זכר הוריו שרה (לבית גולשייד) וצבי (הרשל) קוטליצקי (ניצול פוגרום קילצה בשנת 1946), יוצאי העיר קילצה והעיירה לופוצ'נו בפולין וכן להנצחת זכרם של בני המשפחה שנספו בשואה

בתמיכתם הנדיבה של מרכז קלמן לחינוך יהודי, והקתדרה לחינוך יהודי ע"ש ג'ואן וחיים קונסטנטינר, בית הספר לחינוך ע"ש קונסטנטינר, אוניברסיטת תל אביב

ובסיוע מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

תוכן העניינים

9	מסרים חינוכיים בזיכרונותיו של אמנון הורביץ, בכור בני הביל"ויים מגדרה	נילי אריה-ספיר
28	"ספר החוקים לחניכי בית המדרש בוואלפענביטטל" (מארכיון צונץ): על מהפכה פדגוגית בהתהוותה	חנן גפני
45	רחל ינאית: מורה בגימנסיה העברית הירושלמית בשלהי התקופה העות'מאנית	נאוה דקל ורות קרק
67	תרומת תולדות החינוך הבלתי-פורמלי של הנוער בישראל למדעיניות התחום בארץ ובעולם: דגם בלתי-פורמלי מבוסס מחקר היסטורי, כולל וגמיש ביישום	יובל דרוך
100	משנת החמ"ד לשיטתם של ד"ר מתתיהו דגן וקודמיו בניהול החמ"ד	יעקב הרני
114	גישתו הייחודית של הרב קוק למוסדות החינוך ביפו, תרס"ד-תרע"ד (1914-1904): תוספתא של לימודים כלליים	יהודית כהן, יוסי גולדשטיין
135	המורים בהתיישבות היהודית של יק"א בארגנטינה עד מלחמת העולם הראשונה	יהודה לוין
173	בית ספר עברי ראשון וגן עברי ראשון, אך איה הגימנסיה? ראשון לציון: החינוך התיכוני בתקופת היישוב	חגית קליבנסקי
208	אור בחשכה: בית חינוך לעיוורים בירושלים, המוסד הראשון לחינוך מיוחד ביישוב היהודי בארץ ישראל	רננה קריסטל
237	קווים לדמותה של "הצברית הארץ ישראלית": ילדות הארץ בנות היישוב הוותיק מול ילדות הארץ בנות היישוב החדש – היבטים חינוכיים, חברתיים, תרבותיים	צפורה שחורי-רובין
287	שורשים וכנפיים: סיפורו של בית הספר נופי ארבל: מבית ספר קיבוצי לבית ספר אזורי, ניסויי ועמית של מכללה להכשרת מורים (1942-2010)	נירית רייכל
326	לתולדות הכשרת מורי ציור ואמנות בארץ	מירי שטיינהרדט

385	שוליים שבשוליים: לתולדות החינוך היהודי בעזה בשלהי השלטון העות'מאני, 1886-1915	צבי שילוני
תיעוד ותעודה		
439	החינוך הטכנולוגי בחינוך הממלכתי הדתי בהתפתחותו ובשקיעתו	מנחם שטרן
460	תפקידו הדואלי של הארכיון בעידן המודרני: ארכיון מכללת לוינסקי לחינוך כמקרה בוחן	אביבה אבידן
סקירות ספרים		
473	תהליכי השינוי ביעדי תנועות הנוער על ספרו של נעם אבן, המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער: לחנך ל'ערכים' ולא ל'צורות'	חגית קליבנסקי
478	רפואה שיקומית ושיקום ילדים בישראל על ספרו של איתי בחור, 'אלי"ן': בית חולים שיקומי לילדים, לרגל יובל ה-80	צפורה שחורי-רובין
487	סוכני הידע של החינוך המדעי היהודי: ספרי לימוד על ספרה של טל קוגמן, המשכילים במדעים: חינוך יהודי למדעים במרחב דובר גרמנית בעת החדשה	טלי תדמור-שמעוני
491	חצר בית הספר הכפרי: סיפורו של מקום על ספרו של יאיר זלנטרייך, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1882-1939	טלי תדמור-שמעוני
495	מעבר להלכה: השלכות חינוכיות על מסורתיות, חילוניות, ועידן חדש בישראל על ספרם של יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלוש רצבי (עורכים), מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל	יובל דרור
501	ביוגרפיה נשית, רפואית וחינוכית, ומה אפשר ללמוד מתולדות הרפואה וליישם בחינוך על ספרה של צפורה שחורי-רובין, ד"ר טובה ישורון-ברמן, הגברת הראשונה בממלכת קופת חולים	יובל דרור
505		המחברים וכתובותיהם
XI		תקצירים באנגלית

בית ספר עברי ראשון וגן עברי ראשון, אך איזה הגימנסיה? ראשון לציון: החינוך התיכוני בתקופת היישוב

חגית קליבנסקי

המאמר עוסק בשאלה מדוע בראשון לציון, חלוצת החינוך העברי בתקופת היישוב, נוסד בית ספר תיכון רק לאחר הקמת המדינה? ראשון לציון נוסדה בשנת 1882 והוקם בה בית ספר יסודי בשנת 1886 וגן-ילדים עברי ראשון בשנת 1898. מתיישיבי ראשון לציון נחלקו לשלוש קבוצות בעלות מעמד שונה, בהתאם לבעלות על קרקע. עקב כך התאפיינו החיים במושבה בסכסוכים פנימיים ובמאבקים חברתיים ופוליטיים ממושכים. בשנת 1904 הוזמן ד"ר יהודה מטמן-כהן לשמש מורה-מנהל של בית הספר במושבה, והוא החל בתפקידו בראשית שנת תרס"ה (סתיו 1904). מטמן-כהן ביקש להקים גימנסיה עברית בראשון לציון, אבל תכניתו נדחתה בידי התושבים בגלל דעותיו הפוליטיות, ולכן עבר ליפו והקים בה גימנסיה פרטית, לימים "גימנסיה הרצליה" בתל אביב.

בשנת 1925 הוקם בראשון לציון בית ספר תיכון פרטי – "גימנסיה בנימינה" – בתמיכת המועצה המקומית, אך הוא נסגר כעבור שש שנים עקב קשיים כלכליים. בשלהי שנת 1939, על רקע המצב הביטחוני, יזמה קבוצת הורים הקמה של בית ספר תיכון במושבה. כדי להבטיח את המשך קיומו, ביקשו ההורים ומנהל בית הספר, אליעזר קררי, לקבל מעמד של בית ספר עירוני. הדבר עלה בידם רק בשנת 1949, לאחר מאבק ארוך וקשה ולאחר הקמת מדינת ישראל, וכיום זוהי "הגימנסיה הראלית". עיון במסמכים מתקופת היישוב וניתוחם מעלה גורמים מספר שהשפיעו על חיי המושבה ובכלל זה גם על הניסיונות להקמת הגימנסיה. בין אלה: ניהול המושבה מבחינה כלכלית, מחלוקות אידאולוגיות ומאבקים פוליטיים בין קבוצות התושבים ובקרב חברי המועצה/עירייה.

מבוא

ראשון לציון הייתה המושבה הראשונה שהקימו עולי העלייה הראשונה ממזרח אירופה. בט"ו באב תרמ"ב (31 ביולי 1882) עלו על אדמת ראשון לציון 17 משפחות, וכעבור זמן

קצר (ראשית תרמ"ג) הצטרפה למושבה קבוצה של פועלים – 17 חברי ביל"ו. בעקבות פנייה של מייסדי ראשון לציון נחלץ הברון רוטשילד לסייע למתישבים (1883), עזרה שהפכה לשליטת פקידיו בענייני המושבה.¹ בשנת תשמ"ו (1886) נוספו 30 משפחות איכרים, בעלי רכוש ובעלי מקצועות יהודיים, שקנו את אדמות עין קרע מפקיד הברון בראשון לציון. כך נוצרה שכבת איכרים שאינם תלויים בחסדי הברון ונוצר פער בין המייסדים העשירים למשפחות חסרות כול כמו אנשי ביל"ו. המייסדים התפרנסו מחקלאות ונשארו במשך שנים הקבוצה הדומיננטית במושבה. לצדם הייתה שכבה של תושבים ממזרח אירופה – נותני שירותים, בעלי מלאכה, סוחרים ופועלים.² בתחילת המאה העשרים הצטרפו למושבה עולי העלייה השנייה וקבוצות של פועלים מקרב ה"אורפלים" (יהודים מחבל אורפה שבטורקיה)³ ומעולי תימן,⁴ שהשתכנו בפאתה.

האוכלוסייה בראשון לציון כללה שלוש קבוצות שונות במעמדן: אזרחים – איכרים חקלאים ובעלי קרקעות, בעלי זכות בחירה ותפקידי ניהול שלטוני וכלכלי במושבה; תושבים – חסרי נחלות ולכן משוללי זכות בחירה; ופועלים – פועלים חקלאיים שהועסקו אצל האיכרים הוותיקים, מרביתם לא מאורגנים, חסרי קרקע והון, ורובם עולים חדשים, נחשבו תושבים זמניים חסרי מעמד מוגדר.⁵ המעמד השונה נקבע על ידי הבעלות על הקרקע, אך כולם תבעו זכות דעה בניהול ענייני הציבור. שאלת הזכאות להשתתף בניהול החיים הציבוריים במושבה, ובכלל זה קביעת כיוונם וניהולם של מוסדות החינוך, הפכה לסלע מחלוקת בחינוך העברי שנים רבות.⁶ הסדרת החובות והזכויות שימשה עילה לוויכוחים ממושכים וחריפים ובאה לידי ביטוי במאבק פוליטי וחברתי בין קבוצות המתיישבים לאורך שנים. חיי המושבה התאפיינו בסכסוכים פנימיים, והפוליטיקה המקומית הקשתה לנהל את ענייני המושבה בכל התחומים ובהם ניהול החינוך.

בסוף המאה התשע עשרה החלה מערכת החינוך העברי את דרכה בראשון לציון, עם כינון בית ספר עברי ראשון וגן ילדים עברי ראשון, ואפילו ארגון המורים העבריים הראשון ("אספת המורים") החל בה את פעילותו. עשייה חלוצית ונמרצת זו בתחום החינוך מעלה את השאלה מדוע מערכת החינוך בראשון לציון לא המשיכה להתפתח מעבר לבית הספר העממי? מדוע אנשי המושבה, שראו חשיבות בהקמת מוסדות חינוך ותרבות, התמהמהו לגבי מוסד להשכלה על-יסודית? מדוע למרות היותה מרכז מושבות

1 ד' גלעד, "ראשון-לציון בחסות הברון רוטשילד (1882-1900)", קתדרה 9 (1978), עמ' 129-152 (להלן גלעד, 1978).

2 ד' חביב-לובמן וז' חביב, קורות ראשון לציון, ראשון לציון, אחמו"ל 1971 (להלן חביב-לובמן וחביב, 1971).

3 ד' גרפי, "פועלים יהודים אשר מסביבות ארפה", עת-מול 224 (2012), עמ' 17-19.

4 ב' עראקי קלורמן, "התיישבות פועלים תימנים ואשכנזים, מראשון-לציון לנחלת-יהודה ובחזרה", קתדרה 84 (1997), עמ' 85-106 (להלן עראקי קלורמן, 1997).

5 ד' גלעד, "בין 'אזרחים' ו'תושבים' בראשון לציון 1900-1914", קשת סג (תשל"ד), עמ' 149.

6 ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, ירושלים, 1986, כרך א (להלן אלבוים-דרור, 1986).

יהודה וחלוצת החינוך העברי נוסד בה בית ספר תיכון עירוני (גימנסיה) רק לאחר הקמת המדינה? על שאלה זו אנסה להשיב במאמר זה.

חינוך ותרבות במושבה ראשון לציון

שאלת חינוך הילדים במושבות התעוררה עם הקמתן. זמן קצר מאוד אחרי עליית מייסדי ראשון לציון על הקרקע "הביטו האנשים סביבם וראו את ילדיהם בלי תורה, ובלי דרך ארץ, מתגוללים בעפר, ומי מהם שמצליח להיות לרוכב על גבי הכלבים, והכאב רב ועצום".⁷ כבר בשנתה הראשונה של ראשון לציון דאגו התושבים לחינוך ילדיהם. הילדים הראשונים חונכו ב"חדר" ולמדו ביידיש.⁸ בשלב הראשון למעורבות הברון במושבות לא עסקו פקידיו בחינוך, ולא בנקל שוכנע הברון שאיכרים זקוקים לכית ספר. ואולם משנת תרמ"ה (1885) הונהגו גם לימודי חול על ידי מורה מטעם פקידות הברון, שלימד חשבון, גאוגרפיה, היסטוריה וצרפתית, כדי שייבנו האיכרים לעתיד את שפת הפקידים.⁹ בתקופה זו החלו לגבש במושבות הברון מסגרות לימוד חדשות, להרחיב את תכנית הלימודים ולהעסיק מורים מקרב תושבי המושבות – מתיישבים משכילים ומנהלים מעובדי מערכת הפקידות של הברון שגויסו להוראה.

בשנת 1886 ייסד פקיד הברון בראשון לציון בית ספר, ומרדכי לובמן, המודרן הרשמי של אדמות הברון, מונה למנהלו.¹⁰ תחילה לימד ביידיש, הלשון שהיתה מקובלת במושבה, ומורה אחר לימד בצרפתית. בתקופתו, בעזרת המורה דוד יודילוביץ, שהחליפו בתפקיד כעבור שנתיים, החל המאבק להשלטת השפה העברית, למרות התנגדותם של מורים והורים במושבה.¹¹ הוראת העברית בעברית והפיכתה לשפת הלימודים בכל המקצועות וללשון הדיבור הונהגו בראשון לציון בידי המורה דוד יודילוביץ בשנת תרמ"ח (1887-1888), והדבר הוביל לייסוד בית הספר העברי הראשון בארץ ישראל, לימים בית הספר "חביב". יודילוביץ היה שותף לחידושים נוספים בתחום החינוך בארץ ישראל ובהם חיבור ספרי לימוד בעברית, ארגון ראשון של המורים העבריים – "אספת המורים" (תרנ"ב/1892)¹² – ופתיחת גן ילדים עברי (בשפה העברית) ראשון בארץ ישראל בשנת 1898.¹³

7 ד' יודילוביץ, ראשון לציון התרמ"ב-התש"א (1882-1940), ראשון לציון 1941, עמ' 190 (להלן יודילוביץ, 1941).

8 א' שלמון, ראשון לציון בת שבעים, תל אביב 1952 (להלן שלמון, 1952).

9 חביב-לובמן וחביב, 1971; אלבוים-דרור, 1986.

10 ד' שחר, דע מאין באת: הוראת ההיסטוריה הלאומית בחינוך העברי בארץ ישראל 1882-1918, רחובות 2003 (להלן שחר, 2003).

11 שלמון, 1952.

12 ש' כרמי, "אסיפת המורים העברים בארץ ישראל (תרנ"ב-תרנ"ו), התפוזות והניסיון לחדש את פעולותיה", קתדרה 36 (1985), עמ' 165-180; י' עזריהו, כתבי יוסף עזריהו, החינוך העברי בארץ ישראל, רמת גן תשי"ד, עמ' 31 (להלן עזריהו, תשי"ד).

13 א' בלקינד, "ראשון לציון – עריסת הערכים הלאומיים", ידיעות ראשון לציון 1 (1975), עמ'

לבוגרי בית הספר העממי שביקשו להמשיך בלימודיהם היו אפשרויות מעטות. הם נשלחו ל"מקוה ישראל", "אליאנס", בית הספר "עזרא" בירושלים או לבתי ספר של המיסיון הצרפתי ביפו – כולם לימדו בשפות זרות. השכלה גבוהה היה אפשר לרכוש רק בחו"ל, ורוב היוצאים לחו"ל למדו בצרפת וחלקם בגרמניה.¹⁴

כצד הדאגה לחינוך הילדים, ייסוד בית ספר עברי וגן עברי, יזמו אנשי ראשון לציון מסגרות חברתיות ופעילויות תרבותיות מגוונות. על אף הקשיים שהערימו פקידי הברון במנעם פעילויות ציבוריות מחשש ליצירת קני התנגדות, הוקמה בשנת תרמ"ג (1883) ספרייה – "בית ספרים" – שהייתה המוסד הציבורי הראשון במושבה.¹⁵ בשנת 1895 נוסדה התזמורת ("האורכסטרה של ראשון") הראשונה בתקופת היישוב ובשנת תרנ"ו (1896) החלה לפעול האגודה הספרותית שקיימה ערבי קריאה. באותה השנה החלו בבניית בית העם העברי הראשון בארץ ישראל (תרנ"ו-תרנ"ח / 1896-1898), ביוזמת איכרי המושבה ובכספם. בית העם היה למרכז חיי התרבות והציבור של ראשון לציון ומושבות יהודה ונערכו בו אספות עם, ערבי קריאה, נשפים, הרצאות, קונצרטים והצגת מחזות עבריים.¹⁶ בשנת 1899 (תרס"ט) הוקמה אגודת "פרחי ציון", שאחת ממטרותיה הייתה להילחם בז'רגון (יידיש), שפת הגלות, וללמד בשיעורי ערב עברית לכל המעוניין.¹⁷

המאבק על העברית במושבות היה מאבק תרבותי שנתן ביטוי לתפיסות שונות של יעדי ההתיישבות ומטרות החינוך.¹⁸ הברון ופקידיו ראו בעברית את הרע במיעוטו, לעומת היידיש, ותרמו בכך להתפתחות הוראת העברית. הפקידות לא התנגדה ללימוד בעברית, שכן סברה שהוראה בעברית תאפשר השכלת יסוד בלבד, מה שעלה בקנה אחד עם רצונה לחנך מעמד של איכרים ללא שאיפות גבוהות מדי. עם זאת סברו הפקידים, שבני המושבות צריכים לדעת קצת צרפתית כדי להבין את לשון המנהל, אך אינם צריכים להיות בעלי השכלה גבוהה מדי.¹⁹ מקרב המורים היו שטענו שאסור ללמד שפות זרות שכן הדבר מקל על המבקשים לרדת מהארץ. לעומתם טענו הורים כנגד בתי הספר העבריים, שבעצם הלימוד בעברית הם פוגעים בסיכויי ילדיהם למצוא תעסוקה בחו"ל בהיותם "נטולי לשון", ולכן תמכו בלימוד בשפות זרות, "לשון מדוברת",²⁰ וכדברי יודילוביץ: "שאיפת האבות לחנך את ילדיהם בדרך שיוכלו למצוא פרנסתם בעולם הגדול".²¹

15-16; אלבוים-דרור, 1986; עזריהו, תשי"ד, עמ' 28.

14 א' בלקינד, ראשון לציון – המדינה בדרך למדינה: 90 שנה לראשון לציון, ראשון לציון 1972 (להלן בלקינד, 1972).

15 י' לנג, "תחייית הלשון העברית בראשון לציון", קתדרה 103 (2002), עמ' 85-130 (להלן לנג, 2002).

16 בלקינד, 1972; שלמון, 1952.

17 לנג, 2002.

18 אלבוים-דרור, 1986.

19 שלמון, 1952.

20 שם; אלבוים-דרור, 1986.

21 יודילוביץ, 1941, עמ' 197.

בראשית החינוך במושבות, כמו גם בראשון לציון, הדגש היה בלימודי קודש. ככל שבית הספר התבסס ונוספו מורים בעלי השכלה כללית, הצטמצמו לימודי הקודש, והעברית והתרבות החילונית הלכו והתרחבו.²² מאמצע שנות התשעים של המאה התשע עשרה גברה מעורבות אנשי היישוב הישן בחינוך במושבות, והם יצאו נגד הרוח החילונית שהכניסו פקידי הברון, הביילויים והמורים הלאומיים. לאחר העברת המושבות מרשות הברון ליק"א (1900), הפכו הוועדים המקומיים במושבות לפוסקים גם בענייני חינוך. שינוי זה הביא להתגברות התנגדות החרדים בראשון לציון לבית הספר העברי, שטיפחו לובמן ויודילוביץ, בייחוד לאחר הנהגת חינוך משותף לבנים ולבנות (1901) והכנת תכנית לימודים עברית חדשה. ועד המושבה נקרא לדין תורה, ובעקבות הסכסוכים והמשברים עזבו יודילוביץ ומורים נוספים את בית הספר.²³ בסיום המאבק התפצל החינוך, ובשנת תרס"ה (1905) הוקם במושבה בית ספר דתי, "תלמוד תורה", לפי הנוסח הישן, בעבור הורים "חרדים" שמאסו בשיטות המודרניות.²⁴

ניהול החינוך במושבה ומימונו

בתקופת הפקידות מומן בית הספר במושבה על ידי הברון והתושבים זכו לחינוך חינם.²⁵ בראשית המאה העשרים, לאחר השחרור משלטון הפקידות, הועברה האחריות לענייני החינוך ומימונו לוועדי המתיישבים – ועד המושבה ובהמשך המועצה המקומית.²⁶ עם העברת הבעלות על בית הספר לידי ועד המושבה, בתקופת יק"א ועד ראשית תקופת המנדט הבריטי (1900–1919), חויבו ההורים בתשלום שכר לימוד לגן ולבית הספר בצד תמיכה של ועד המושבה, יק"א וארגונים יהודיים אחרים, כגון הקומיטט האודיסאי Comitel Ecutif.²⁷ בתקופת מחלקת החינוך, של ההסתדרות הציונית ובהמשך של הוועד הלאומי (1919–1948), המשיכו ההורים לשאת בנטל מימון החינוך, בסיוע של הוועד / המועצה המקומית וההסתדרות הציונית, ובהמשך תמיכת הוועד הלאומי וממשלת המנדט. בשונה משאר המושבות, רק בראשון לציון מסרה יק"א את האחריות המלאה לבית הספר לידי המושבה.²⁸ הניהול השוטף של בית הספר, במיוחד לאחר שלטון הפקידות,

22 אלבוים-דרור, 1986.

23 שם.

24 שלמון, 1952.

25 אלבוים-דרור, 1986.

26 שם.

27 ארכיון ראשון לציון (להלן ארכיון ראשל"צ), תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח 1 – 1/13 (4), 1906–1903. מכתב מאת ועד הפועל בארץ הקדושה, חברה תמיכה בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ ישראל, אל חברי ועד המושבה וועד בית הספר בראשון לציון. בקשה לקבל דו"ח מפורט על מצב בית הספר כתנאי להמשך תמיכה, 1903.

28 עזריהו, תשי"ד, עמ' 232–233.

היה בידי ועד בית הספר בראשון לציון (נקרא גם ועד החינוך) שנבחר בידי ההורים.²⁹ עוד בתקופת הברון, משנת תרנ"ד (1894), קיבל ועד בית הספר החלטות פדגוגיות. בדרישותיו ממורי בית הספר ביטא הוועד בדרך כלל את רצון הקהילה, כמו בהחלטות להורות את כל מקצועות הלימוד בעברית. הוא שקבע את המדיניות החינוכית של בית הספר והיה אחראי לפעילותו, בסמכותו היה לשכור מורים ולפטרם, ובחזוי העסקת המורים והמנהלים³⁰ נקבעו לא רק תנאי עבודתם, אלא גם מה ילמדו ובאיזו לשון. ועד בית הספר שימש, לצד המורים והמנהל, גוף שבפניו אפשר להעלות ביקורת על המתרחש בבית הספר, בישיבותיו נדונו מרבית הסוגיות החינוכיות שהעסיקו את הקהילה בראשון לציון, לעתים היה שותף בקביעת תכניות הלימודים והחלטותיו חייבו את מנהלי בית הספר ומוריו. מבנה זה גרם למתח מתמיד בין מנהל בית הספר לבין הוועד, שביטא את רצון הציבור, ופעילותו התפרשה לא אחת כהתערבות בוטה, מה גם שפעמים רבות שימש בוועד בית הספר גם חברי ועד המושבה או המועצה.³¹

העברת הבעלות על בית הספר לידי ועד המושבה הובילה לחוסר יציבות ולהתדרדרות.³² תלותו של בית הספר בוועד המושבה וראשיו, שהתחלפו תדיר, השפיעה על גיוס מורים ופיטוריהם ועל קביעת תכנית הלימודים.³³ תכנית הלימודים התפתחה והשתנתה תחילה בהתאם ללחצים של פקידות הברון, ובהמשך בהשפעת פרנסי המושבה ולפי הלכי הרוח במושבה,³⁴ ובמהלך 21 השנים הראשונות לקיומו של בית הספר במושבה נחלפו הפרוגרמות עשרים ושש פעמים בדרך רשמי.³⁵ חילוקי דעות בקרב אנשי המושבה, הן בנוגע לתכנית הלימודים ושפת הלימוד והן על רקע מעמדם ועמדתם בנושאים ציוניים, כמו תכנית אוגנדה שהועלתה בקונגרס הציוני בשנת 1903, השפיעו על מצבו של החינוך ועל בית הספר באותם הימים.³⁶

29 לנג, 2002.

30 כך למשל כתב ההתקשרות בין ועד בה"ס לבין המורה מר מטמן-כהן, מיום כ"ה תשרי תרס"ה. ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח 1 – 13/1 (1), 1903-1904.

31 לנג, 2002.

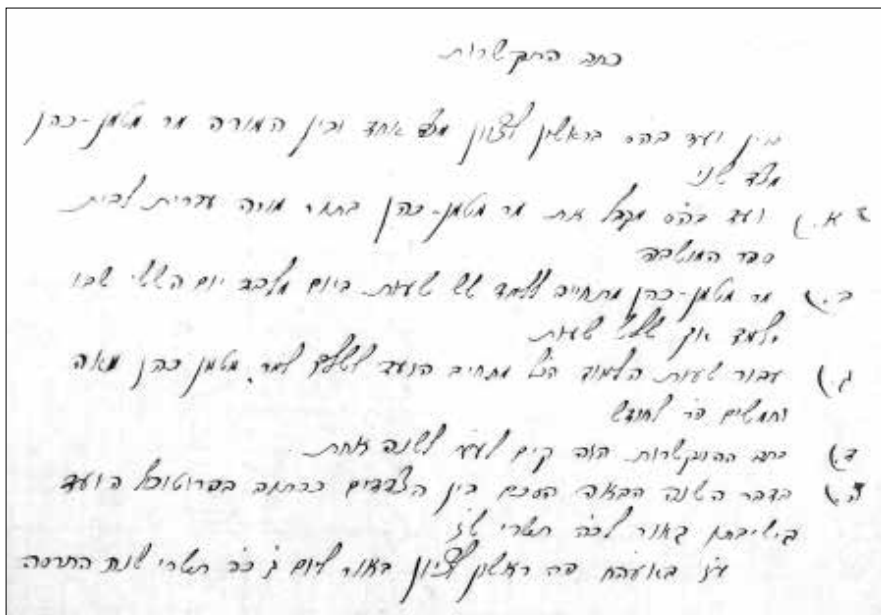
32 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח 1 – 13/1 (4), 1903-1904. קריאה של נציגי ועד בית הספר אל הורי התלמידים, מיום ב' מרחשון תרס"ד: "מאת ש.פ. רוזין ואחרים [חברי ועד בית הספר], לכבוד אבות הבנים והבנות תלמידי בה"ס בראשון לציון! כמוני כמוכם יקר לכם כבוד "ראשון לציון" ועתיד בנינו; לכן הואילו נא להתאסף היום בערב בבית העם בשעה שבע וחצי להתיעץ באיזה אופן נקומם את בית הספר להעלותו מדרגה אשר יחונכו בנינו באופן רצוי ושוה לכלנו. כי במצבו עתה אי אפשר שישביע אותנו רצון, ובלי התאחדות הכחות והלכחות כלם למטרתנו הקדושה בעצה ובמעשה אי אפשר לעשות דבר".

33 ז"ל רוזין, בתוך יודילוביץ, 1941, עמ' 208-210.

34 שחר, 2003.

35 יודילוביץ, בתוך שחר, 2003, עמ' 138.

36 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח 1 – 13/1 (4), 1903-1904. מכתב (1903) מאת ש"פ רוזין, בשם ועד בית הספר, אל הורי התלמידים בבקשת סיוע לפתוח את שנת הלימודים "למרות המצב הבלתי נעים השורר כיום במושבה [...]".

כתב התקשרות בין ועד בית הספר בראשון לציון לבין המורה ד"ר יהודה מטמן-כהן, מיום כ"ה תשרי תרס"ה (ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית-הספר וחביבו), כרך ח3/1-1(1), (1903-1904).

בתקופה זו (1904) הוזמן ד"ר יהודה לייב מטמן-כהן³⁷ לשמש מורה-מנהל בבית הספר העממי בראשון לציון. מטמן ורעייתו פניה, שלמדו בשוויץ, נענו להזמנה ובאו למושבה בראשית תרס"ה (סתיו 1904).³⁸ כך החל סיפור הגימנסיה בראשון לציון ובו שלושה פרקים (וחצי).

פרק ראשון – 1905: כמעט גימנסיה עברית ראשונה

בעשור הראשון של המאה העשרים עלה פעמיים על סדר היום של המושבה, עניין הקמת גימנסיה. בפעם הראשונה, בשנת 1905, הייתה לראשון לציון הזדמנות לייסוד גימנסיה עברית ראשונה בארץ ישראל. הרעיון להקים גימנסיה עברית, כהמשך לחינוך העברי העממי

37 ד"ר יהודה לייב מטמן-כהן (1869-1939) היה פעיל ב"חיבת ציון" וחבר באגודת "בני משה". בשנת 1891 יסד בבסרביה בית ספר עברי ולימד עברית בעברית. ב-1897 עבר לאודיסה ולמד באוניברסיטה, היה מורה-מנהל בבית ספר עברי, יסד גן ילדים עברי ואגודות סטודנטים וסטודנטיות "שפת ציון" ו"צבא התחיה", שחבריו ביקשו להכשיר את עצמם לחינוך והוראה כדי להקים מוסדות חינוך ותרבות בארץ ישראל.

38 א' מיכלסון וא' לפידות, "מאה שנות גימנסיה", תל אביב 2004 (להלן מיכלסון ולפידות, 2004).

וכשלב בדרך להשכלה גבוהה עברית, הועלה לפני כן בידי מנהיגים ציונים ובהם מנחם אוסישקין, ד"ר חיים בוגרשוב וד"ר בן-ציון מוסינזון.³⁹ ד"ר מטמון-כהן היה שותף לרעיון ועל מנת להכין את עצמו לייסוד הגימנסיה יצא בשנת 1900 ללמוד פדגוגיה בשווייץ.⁴⁰ מטמון-כהן ראה בהזמנתו לבית הספר בראשון לציון הזדמנות להכיר מקרוב את מצב החינוך ובתי הספר בארץ, דבר שסייע בידו להתקדם למטרתו – הקמת גימנסיה עברית. בראשית תרס"ה קיבל ד"ר מטמון-כהן בית ספר שש-שנתי במצב של ירידה:⁴¹ "צורתו העברית מטושטשה, אין תכנית מסוימה, אין שיטת לימודים, אדרבה יש כעין שאיפה להלכישו מחלצות צרפתיות שאינן הולמות אותו".⁴² כמורה-מנהל ביצע מטמון שינויים רבים והותיר את רישומו בבית הספר, אם בהגדלת מספר שנות הלימוד לשמונה שנים ואם בארגון מערכת לימודים מסודרת (לפני התכנית של הסתדרות המורים, שפורסמה בשנת 1907). השיפורים בבית הספר נועדו גם להכנת תשתית להמשך לימודים בגימנסיה. בתקופתו היו בבית הספר כ-120 תלמידים ובגן כ-80, סה"כ כ-200 ילדים. כן התקיימו בתקופה זו שיעורי ערב בעברית לנוער מתבגר ברמת תיכון, ושליטת העברית גברה על הצרפתית.⁴³

באותה השנה (1905) בא לארץ מנחם שינקין והודיע שבווילנה [ליטא] החליטו הציונים לייסד בקרוב גימנסיה בארץ ישראל, כבסיס לאוניברסיטה, ולאסוף לתכלית זו קרן בסכום של 60,000 פרנק.⁴⁴ ייסוד גימנסיה בארץ נדון באספה בירושלים בפסח תרס"ה, שהשתתף בה גם מטמון-כהן. היו מי שסברו שיש להקים את הגימנסיה בירושלים (למרות התנגדות היישוב הישן), אחרים חשבו על יפו (לאור הביקוש של הורים). מטמון-כהן טען שיש להקים גימנסיה בסביבה עברית-לאומית וכזאת יש רק במושבה, ונוסף על כך הגימנסיה תשמש המשך לבית הספר העממי. ההתנגדות להצעתו הייתה חזקה מנימוקים שונים, ובסיום הדיון לא התקבלה החלטה בשאלת מקום הקמת הגימנסיה.⁴⁵ בניסיון להשפיע על ההחלטה שלחה הנהגת המושבה, שכללה את דויד יודילוביץ, דב לובמן ושמשון בלקינד, מכתב ובו פירוט היתרונות של ראשון לציון כמקום משכן לגימנסיה העברית:

39 עזריהו, תשי"ד, עמ' 248.

40 אלבוים-דרור, 1986, עמ' 243.

41 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח 1 – 13/1 (4), 1903–1904, תרס"ד, מכתב מאת עדת ראשון לציון – יפו, אל אבות התלמידים והתלמידות של בה"ס במושבתנו: "אנו הח"מ בתור ועד בה"ס פה קראנו לאספה את אבות התלמידים והתלמידות ואחרי משא ומתן והרצאה ממצב בית ספרנו אשר לא בטוב הוא וצריך תקון וסדרים, הגענו לכלל ההצעה האמורה להלן שבכחה לבסס ולשכלל את בה"ס באופן רצוי [...]".

42 הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), תיק A192/683, ביוגרפיה של יהודה מטמון-כהן ומאמריו על החינוך בראשון לציון, ד"ר י"ל מטמון-כהן, החינוך בראשון לציון בשנת תרס"ה, "תחנת הראשונה בא"י ראשון לציון", 15 באב התרצ"ה / 1935 (להלן מטמון-כהן, התרצ"ה).

43 שם.

44 שם; אלבוים-דרור, 1986, עמ' 243.

45 מטמון-כהן, התרצ"ה.

למתעניינים ביסוד ריאלימנזיום בארץ ישראל

[...] והנה הגיעה לאזננו השמועה הטובה שיש תקוה ליצור כזה [ריאלימנזיום] בארצנו והשאלה היא עתה באיזה מקום בארצנו לבחור, להקים בו את המוסד הזה [...] אנו בני ראש"צ [...] מאד מוכנים אנחנו להכניס את האורח היקר הזה במשכננו הנאה ראשון לציון. לא נרבה עתה לספר בגנות חיי מוסד חשוב כזה באחת הערים [...] אלא נציע לכם את המעלות של כנון מוסד זה בראש"צ [...] ולכן נפנה עתה לחובבי ציון [...] שאומרים להקים בנין זה, ונציע לכם להקים הריאלימנזיום בראש"צ, עיר חמדתנו.⁴⁶

זאת ועוד, בעת ביקורו בארץ הוזמן שינקין, יחד עם מטמון-כהן, לאספה בראשון לציון בהשתתפות ועד המושבה וועד בית הספר ובה החליטו להשתדל בכל דרך שהגימנסיה תוקם בראשון לציון, ואף ערכו זיכרון דברים ועליו חתמו רבים מבני ראשון לציון. כורמי ראשון לציון הציעו את השתתפותם בייסוד בית הספר התיכון: "הם מוכנים לתת במתנה מקום לבניין בית הספר הנ"ל, לעזור בהעמדת החומרים הדרושים לבנין ולהמציא לתלמידים שנביא מפנים הארץ, מעון וארוחה הגונה בעד 25 פרנק לחודש".⁴⁷ "בסיום הדברים הסכים מר שינקין למסור את הצעתם לוועד העוסק בזה ושהוא יחליט על דבר המקום, והוסיף כי 'אין כל ספק שהגימנסיה תוסד פה במקום'".⁴⁸

על אף הדברים שנאמרו באספת ועד המושבה, רבים מאנשי המושבה, שלא השתחררו מהשפעת ימי הפקידות וחששו מהשלטונות התורכיים, היו עסוקים בהתנגדות לתפיסתו ולמעשיו של מנהל בית הספר. מטמון-כהן פעל להחזרת הדיבור העברי, התנגד לתכנית אוגנדה וביקש להוסיף גימנסיה עברית לבית הספר היסודי.⁴⁹ הוראת כל המקצועות בעברית עוררה התנגדות של מורים והורים שרצו בלימוד בשפה הצרפתית בכיתות הגבוהות. כך תושב המושבה והמורה ניסים כרסנתי, מנהל בית הספר לפני מטמון-כהן, היה אמון על ההשכלה הצרפתית ולא נטה לרוח הלאומית של מטמון-כהן ולכן ערם מכשולים רבים בדרכו.⁵⁰

המושבה ראשון לציון הייתה אחד ממרכזי התמיכה של תכנית אוגנדה, שהתקבלה בשנת 1903 בקונגרס הציוני השישי,⁵¹ ואילו האופוזיציה להצעת הרצל הייתה מעורבת בהקמת הגימנסיה. המחלוקת הרעיונית שבין ציוני-ציון, בהנהגת מנחם אוסישקין, לבין

46 אצ"מ, תיק A192/890, פנייה אל מנחם שינקין בעניין הקמת גימנסיה ראלית בראשון לציון, מיום מוצ"ש כ"ה ניסן תרס"ה / 30.4.1905 (ההדגשה במקור).

47 מטמון, תרצ"ה; ד"ר יהודה מטמון-כהן, "תחנת הראשונה באר"י – ראשון-לציון", בתוך יודילוביץ, 1941, עמ' 214 (להלן מטמון-כהן בתוך יודילוביץ, 1941).

48 ש.ם.

49 חביב-לובמן וחביב, 1971.

50 ש.ם.

51 מ' נאור, הראשונים: סיפורים מן העליה הראשונה לארץ ישראל, תל אביב 1983 (להלן נאור, 1983).

תומכי תכנית אוגנדה, שהיו רוב במושבה וראו בעין רעה את קומץ התומכים בציון ובהם מטמון-כהן, הסעירה את הרוחות במושבה. למרות המאמצים שהתפלגות בתנועה הציונית לא תשפיע לרעה על החינוך בבית הספר והלימודים יתנהלו כסדרם, לא היה אפשר למנוע את התפשטות חילוקי הדעות ואת השתקפותם על הנעשה בבית הספר.⁵² המנהל מטמון-כהן פעל בהתאם לתפיסתו וארגן בחג החנוכה תהלוכת לפידים שכללה שירי ציון, שירת התקווה והנפת דגל. ראש הוועד, דב לובמן, הרשה את התהלוכה ואף השתתף בה.⁵³ התעוררות לאומית זו הייתה למורת רוחם של התומכים בתכנית אוגנדה. רבים מאנשי המושבה גם ראו בתהלוכה בחנוכה מעשה שעלול לעורר את חמת הממשלה התורכית. המתנגדים השתדלו להפריע לחגיגה, שלחו את מחאתם לוועד המושבה ואף איימו על העומד בראשו. לדעת מטמון-כהן, נוסף למחלוקת המדינית נבעה ההתנגדות גם משיקולים כלכליים, שכן לדבריו "בא" [...] פשה נגע השנוורות, שכל דבר שאין בו תועלת ממשית להוציא כסף מידי מנדבים, לא כדאי לטפל בו". ועוד התריס כלפי המתנגדים: "הנ"ל התנגדו גם לתזמורת וערכי קריאה [...] כי כל העליזות הזאת לדעתם תמיט אסון על המושבה [...] ביטול התמיכה מצד הפקידות והורדת מחירי הענבים [...] לכל יחשובכם אחרים שהנכם מתענגים על כל טוב ויחדלו מעוזר לכם. כל אלה עוררו התנגדות לכל דבר שיש בו עליזות וגיל".⁵⁴ תמיכה בדברי מטמון-כהן אפשר למצוא בדברי חיים אריה זוטא (1928),⁵⁵ שאותם כתב אמנם בהקשר של גימנסיה הרצליה, אך נראה כי הם משקפים היטב גם את הלך הרוח ששרר אז במושבה:

[...] כיום רואים הננו, כי בתקופה ההיא היינו דלי-כח ודלי-מחשבה כאחד; מצד אחד הפנטה אותנו הגמנסיה הרוסית ולא נתנתנו לחשב כבני-אדם לחנוך תיכון בארץ, ומצד שני – רוח חובבי-ציון הזקנים היתה עלינו, שהיו דנים רק על דברים פעוטים, ממשיים: אם כדאי להוסיף עוד עז אחת למשפחה בקוסטינא, ואם כדאי לבנות צריף חדש בשביל הפועלים – אבל להתרומם למעלה מ"עשרה טפחים" של אותו ההוי השורר במושבות ולהביט למרחוק לראות את העתיד הרחוק שהוא קרב, לא יכלו [...]!⁵⁶

52 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח – 11/13 – (4), 1903–1904, י' תמוז תרס"ג (1903): "אנחנו חתומי מטה אבות הבנים והבנות תלמידי בית הספר [...] הילדים במושבתנו, מביעים בזה חפצנו ברור ומפרש, שבתי ספרינו ישארו גם להבא על בסיסם, מרום ומנושא מעל כל פרוד הדעות וריב המפלגות [...]".

53 אצ"מ, תיק A192/679, מסמך 17 (ללא ציון תאריך, ללא ציון כותב); ד' לובמן-חביב בתוך ב' בן-יהודה, סיפוריה של הגמנסיה "הרצליה". תל אביב תש"ל, עמ' 25. (להלן לובמן-חביב בתוך בן-יהודה, תש"ל).

54 מטמון-כהן, התרצ"ה.

55 חיים אריה לייב זוטא היה סופר ומחנך עברי, מראשוני "החדר המתוקן" ברוסיה, מנהל בית ספר למל וכיהן כמורה בבית המדרש למורים בירושלים. אחרי מלחמת העולם הראשונה נבחר לראש מרכז המורים.

56 ד' קמחי, ספר היובל של הסתדרות המורים בשנת תרס"ג-תרפ"ח, ירושלים, 1929, עמ' 36.

בסיום שנת הלימודים תרס"ה פנה מטמן-כהן לוועד בית הספר במכתב ובו רמז על חילוקי הדעות עם הורי תלמידים. עם זאת ביקש את הסכמת הוועד לתכניתו לבית הספר של המושבה, שהייתה אמורה ליצור גם את התשתית לייסוד הגימנסיה בראשון לציון. במכתבו הוצגו עקרונות התכנית, שביטאו את תפיסתו הלאומית והמקצועית בנוגע לניהול בית הספר:

לכבוד חברי ועד ביהס"פ בראשון לציון

אדונים נכבדים!

בהגיע שנת הלימודים אל קצה הרשוני נא, רבותי, להביע לכם בזה את תודתי על תתכם לי את היכולת לפעול בשדה החנוך כרצוני ועל רגעי הענג שהביאה לי עבודה נעימה זו במשך ימי השנה.

ואולם סלחו לי, אם לא אכחד מכם גם את נטפי הצער שמסכה לתוך כוס-תענוגי ההתייחסות הקרה שנראתה לי בזמן האחרון מצד איזו הורים. יכול להיות שכל זה אך נדמה לי, אולם האחריות הגדולה שעבודתי בביהס"פ מטילה עלי והשפעתה הנחוצה לו מזיקה את אלה המוסרים את חנוך הבנים לידי להביע לי בטחון גמור ורגשי-אמון לעבודתי.

יחד עם זה ארשה לי להשמיעכם את דעתי, כי כדי להסיר תקלה מדרך התפתחות ביהס"פ בעתיד וכדי שאוכל להמשיך את עבודתי בו גם להבא, נחוצים התיקונים האלו:

1. לקבל פרוגרמה מפורטת לשמונה שנות למוד ושעל פיה יתנהג מעתה ביהס"פ.
2. להחליט שביהס"פ הוא עברי-לאומי ולכן צריכה להיות שפת-הלמוד בו רק השפה העברית (מלבד ללמוד השפה הזרה).

3. לשפה הזרה הדרושה בארץ נחוץ להקדיש במשך ארבע השנים האחרונות לא פחות משש שעות בשבוע בכל מחלקה.

4. כל עניני ביהס"פ נחתכים עפ"י מועצת-המורים, שתהיה לא פחות מפעם בשבוע (אם אפשר בהשתתפות אחד מחברי הוועד) ואשר היא תהיה אחראית כמו בעד מלוי הפרוגרמה כן בעד כל הנעשה בביהס"פ.

5. לכל מחלקה צריך להיות מורה-מחנך שהוא ישיגח על הנהגת תלמידיו, על התפתחותם וחנוכם במחלקה ומחוץ לביהס"פ.

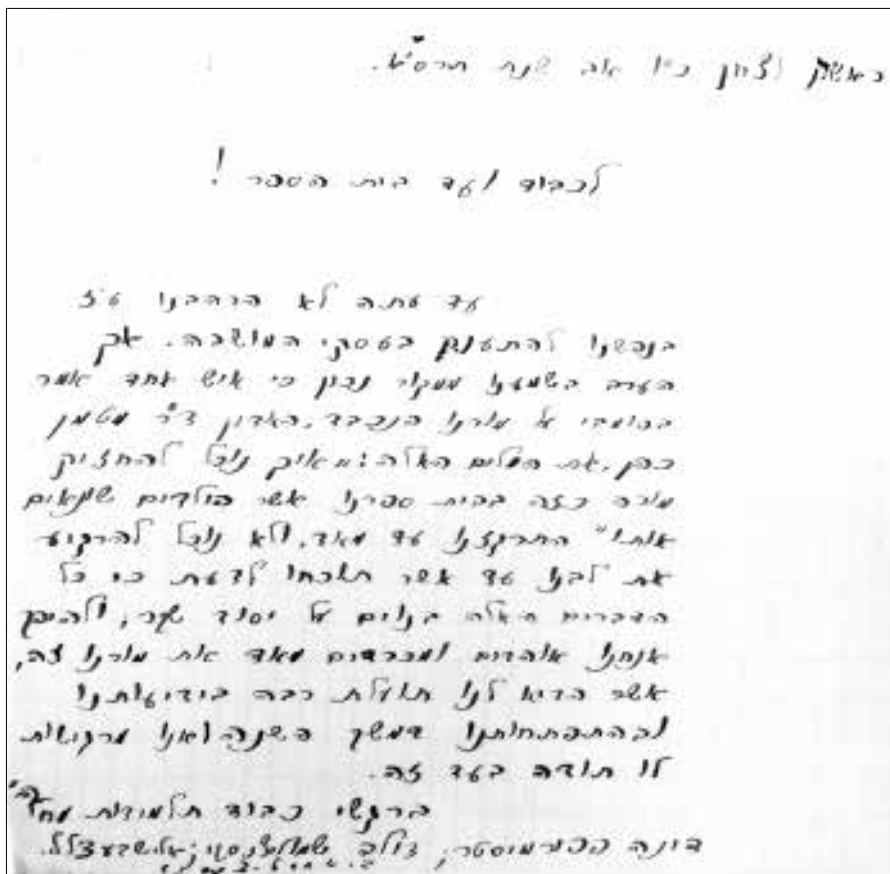
בתקוה כי תשפטו על כל הנ"ל בכל הרצינות הדרושה לזה ותשמחוני בהסכמתכם, אומר שלום לכלכם.

ברגשי כבוד ויקר ד"ר י'ל מטמן

י'ז מנ'א [מנחם-אב] התרס"ה.⁵⁷

במאמר שכתב בשנות השלושים בנושא החינוך בראשון לציון ציין מטמן-כהן, שקבלת התכנית הייתה תנאי להמשך עבודתו כמנהל בית הספר ותיאר את השתלשלות הדברים:

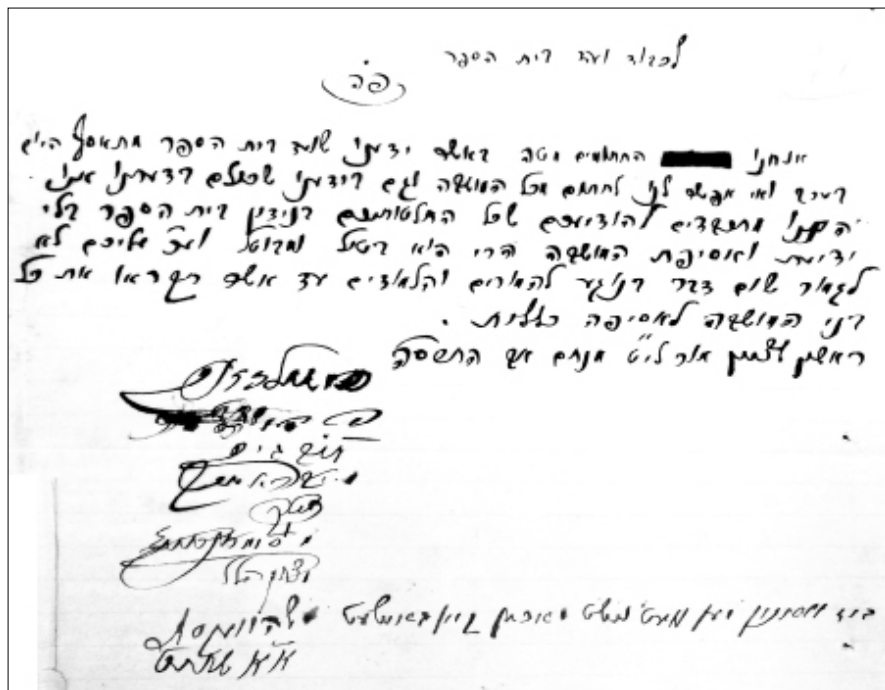
57 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח-1/13, מטמן-כהן, מיום י"ז מנ'א [מנחם-אב] התרס"ה.

מכתב איום של תושבים בראשון לציון לוועד בית הספר, בעניין קבלת תכניתו של ד"ר מטמן-כהן, מיום י"ט מנחם-אב התרס"ה (ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר [חביב], כרך ח-13/1).

[...] אני הגשתי תזכיר לוועד בית הספר על דרישותי בתור תנאי מוקדם להשאיר בבית הספר בראשל"צ להשנה החדשה [...] ובפירוש הצהרתי שאם דרישות אלו תמלאנה – מוטב, ואם לא אהיה מוכרח להתפטר. אחרי דין וחשבון על פשרות שלא הסכמתי להן, לא נתקבלו דרישותי במלואן [...] באספת המושבה נמנה ועד בית ספר חדש, שרק שנים מן הועד הקודם נשארו בו, וברוב דעות הודחו דרישותי. התפטרתי ועברתי ליפו.⁵⁸

58 מטמן-כהן, התרצ"ה.

מכתב תמיכה במורה ד"ר מטמון-כהן, מאת תלמידות בית הספר אל ועד בית הספר, מיום כ"ו אב תרס"ה (ארכיון ראשל"צ, תיק ח-13/1-2, 1903-1904).

בוועד בית הספר הוסכם לא להחליט בדבר תכניתו של מטמון-כהן עד שתקיים אספת מושבה בעניין. החלטה זו שימשה את מתנגדיו, כפי שאפשר להסיק ממכתב שנשלח לוועד בית הספר, כנראה בתגובה למכתבו של מטמון-כהן, ובו נאמר:

לכבוד ועד בית הספר, פה

אנחנו החתומים מטה באשר ידענו שועד בית הספר מתאסף היום בערב ואי אפשר לנו לחתום מכל המושבה וגם ידענו שכולם בדעתנו אנו הננו מתכבדים להודיעכם שכל החלטותיכם בנידון בית הספר בלי ידיעת ואסיפת המושבה הרי הוא ביטול ומבוטל וע"כ עליכם לא לגמור שום דבר בנוגע להמורים והלימודים עד אשר תקראו את כל בני המושבה לאסיפה כללית (ההדגשות שלי).⁵⁹

מכתב זה היה חלק ממאבקם של המתנגדים לדרישותיו של מטמון-כהן, אשר זכרו לו את מעשיו בחנוכה במושבה ואת עמדתו הציונית, וביקשו לסכל את תכניתו. לשם כך הדיחו

59 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח-13/1-1, מטמון-כהן, מכתב לוועד בית הספר מיום י"ט מנחם-אב התרס"ה. מכתב זה נשלח, כנראה, בעקבות מכתבו של י"ל מטמון-כהן לוועד בית הספר שבו הציג את כוונותיו להמשך עבודתו בבית הספר.

את ראש הוועד רב חביב-לובמן, שתמך במטמך-כהן, דרשו בחירות חדשות והשתלטו על ועד המושבה. מטמך-כהן, "שהשפעתו על חיי המושבה היתה גדולה מאד",⁶⁰ היה לצנינים בעיני ועד המושבה בראשון לציון בשל קיצוניותו הלאומית, דחיית הצרפתית לשולי תכנית הלימודים והדגשת העברית והלאומיות.⁶¹ למרות שביעות הרצון של תלמידים והורים מעבודתו של מטמך-כהן בבית הספר,⁶² דרכו החינוכית לא נראתה לחברי הוועד, שהרכבו השתנה ושמרנותו גברה, ולכן חזר בו מהתכנית להקים גימנסיה בראשון לציון, אף על פי שכבר הוקצו לכך קרקע ותקציב.⁶³ עקב כך עזבו מטמך-כהן ורעייתו את המושבה ויצאו ליפו, ובה יסדו את הגימנסיה העברית הראשונה בארץ ישראל ובעולם – לימים "גימנסיה הרצליה".

פרק ראשון: חלק שני – 1908: העברת הגימנסיה לראשון לציון

כעבור שלוש שנים, בשנת 1908, לאחר שנמצא מימון לבניין הקבע של הגימנסיה שהקים מטמך-כהן ביפו, פעלו אנשי המושבה לבנותה בראשון לציון. לאחר שבני הזוג מטמן עברו ליפו הם פתחו, בכ"ג תשרי תרס"ו, "גימנסיה עברית" כמוסד פרטי, בדירתם. כעבור שנה הפכה הגימנסיה העברית למוסד ציבורי, ועד מהרה הייתה מוסד חינוכי מצליח. שמה של הגימנסיה התפשט והורים מהארץ ומחו"ל ביקשו לשלוח את ילדיהם ללמוד במוסד.⁶⁴ מספר התלמידים גדל בהתמדה, והדבר הצריך מעבר למבנה קבע גדול יותר. בשל חסרון בית ספר תיכון בארץ ראו ההורים בגימנסיה פתרון רצוי לחינוך בניהם,⁶⁵ כפי שתיאר אלתר דרויאנוב: "והעולים החדשים שמחו מאוד בראותם בית ספר תיכוני ביפו", רבים בחרו להתיישב ביפו "מקום בו יכלו למצוא פתרון לחינוך ילדיהם".⁶⁶ בקונגרס הציוני השמיני, בשנת 1907, הציע יעקב מוזר, שופט יהודי בכרדפורד אנגליה, ציוני, בעל הון

60 לובמן-חביב בתוך בן-יהודה, תש"ל, עמ' 25.

61 אלבוים-דרור, 1986.

62 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים של בית הספר (חביב), כרך ח 1 – 13/1 (2), 1903-1904, מכתב מאת נחמה פוחצבסקי: "בתור אחת האמהות שדבר החינוך נוגע אל לבה [...] שינוי המורים שלש שנים, שנה אחרי שנה [...] לא די התקדמו בלימודיהם [...] עוד נסוגו [...] בשנה הנוכחית לאושרנו נמצא לנו פדגוג מוכשר הוא הד"ר מטמן אשר ידע לתקן את המעות וילדינו החלו להתפתח באופן נורמלי [...] לכן עלינו להשתדל בכל מאמץ כחנו להתקשר גם הלאה עם האיש המביא לנו תועלת רבה כזאת [...] אל נא נבקש להקטין את הוצאות בית הספר ע"י הסירנו את הכח העיקרי ממנו. לא זאת הדרך!" (ההדגשה במקור); ארכיון ראשל"צ, תיק ח 1 – 13/1 (2,1), 1903-1904, מכתבי תמיכה במוסד ד"ר מטמן-כהן, מאת תלמידות בית הספר אל ועד בית הספר, מיום כ"ו אב, תרס"ה.

63 אלבוים-דרור, 1986.

64 מיכלסון ולפידות, 2004; עזריהו, תשי"ד, עמ' 56-60; א' דרויאנוב, ספר תל אביב, תל אביב תרצ"ו, עמ' 59-60 (להלן דרויאנוב, תרצ"ו).

65 עזריהו, תשי"ד, עמ' 56-60.

66 דרויאנוב, תרצ"ו, עמ' 59.

ומעריץ של הרצל, לתרום 80,000 פרנק להקמת בניין קבע לגימנסיה, בתנאי שהמוסד ייקרא על שם הרצל, ומכאן שמה "הגימנסיה העברית הרצליה".⁶⁷ באפריל 1908 באו יעקב מוזר ורעייתו לביקור בארץ ואמרו: "אנו מקבלים על עצמנו להקים את בנין הגימנסיה העברית 'הרצליה' מהמסד עד הטפחות על חשבוננו אנו".⁶⁸ שלוש מושבות ובהן ראשון לציון היו מעוניינות שבניין הגימנסיה יקום בתחומן,⁶⁹ כפי שנכתב בעיתוני התקופה. ב"הפועל הצעיר" נכתב: "הנה נוסדה ביפו גמנסיה עברית, עוד טרם התבררו תוצאותיה, וכבר זכינו לראות, שבזמן אחד התעוררו המושבות זכרון-יעקב, פתח-תקוה ור"ל [ראשון לציון] ויטענו, כי בנוגע לגמנסיה לכל אחת מהן דין קדימה".⁷⁰ ולדברי "הצבי" נלחמו המושבות על הגימנסיה: "תשס"ה: מחלת ה'גימנסיות' [...] המושבות ראשון-לציון, פתח-תקוה רחובות, וגם גדרה הקטנה, נלחמות ע"ד [על דבר] יסוד גמנסיה קטנה [...] (אחד מהישוב הישן)".⁷¹ באספה כללית בראשון לציון הוחלט לפעול בכל דרך אפשרית שהגימנסיה תיבנה במושבה,⁷² כפי שעולה מפרוטוקול האספה הכללית שהתקיימה ב-18 באפריל 1908 בנושא הגימנסיה העברית:

היו"ר מר לובמן פתח את האספה ומסר המשא ומתן עם העומדים בראש הגימנסיה ביפו, כפי החלטת האספה הכללית האחרונה – בכלל לא מצאנו י"ב מתנגדים לבניית הגימנסיה במושבתנו מאלה העומדים בראש המוסד הזה. אך תושבי יפו, בעלי המניות של הגימנסיה ואבות הילדים תלמידי הגימנסיה, מתנגדים בתוקף לבנות הגימנסיה באחת המושבות, וכן בני המושבה פתח תקוה [...]. ע"י קניית מניות של הגימנסיה שתבנה במושבתם. ועקר הדבר שמר פרנק, פקיד יק"א, הביע דעתו נגד מוסד הגימנסיה באחת המושבות, שזהו נגד רוח יק"א [...].

מאירוביץ: [...] ואם המושבה פתח תקוה קנתה מניות למען הכריע לצידיה, מוצא אני שגם ראשון לציון תקנה גם היא מניות ואולי ע"י זכות קול של המניות נכריע על צדנו [...] ובנוגע להתנגדות של מר פרנק נקוה כי גם את דעתו נמצא לטובתנו. דרוביץ: [...] העקר עלינו ועל יתר בני המושבות הדרומיות למחות בתוקף [...] שהגימנסיה תבנה ביפו – אך ורק בירושלים או באחת המושבות, כי העיר יפו אינה מסוגלה למקום בניית גימנסיה ועלינו להכריע על צדנו ברוח ולא ע"י חומר.

67 אצ"מ, תיק S2/767, גמנסיה עברית יפו, הסכם בלתי חתום בין יעקב מוזר וועד הגימנסיה "הרצליה", 1907.

68 ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, 1947–1971, כרך 18, עמ' 5358–5369. ראו <http://www.tidhar.tourolib.org/tidhar/view/18/5358> (להלן תדהר).

69 נ' רייכל, "אופקים" מול 'הגשמה': הגימנסיות העבריות הראשונות בארץ ישראל בין שני יעדים, 1906–1935, "עיונים בתקומת ישראל" 6 (1996), עמ' 288–329.

70 הפועל הצעיר, 27.10.1908, עמ' 11–12.

71 הצבי, 4.3.1909, עמ' 2.

72 מ"א פרימן, "ספר היובל לקורות המושבה 'ראשון לציון': מעת הוסדה תרמ"ב ועד תרס"ז". ירושלים [ללא ציון שנה], עמ' 80.

החלטה: אחרי התוכחות ארוכות באו לידי הכרה אמתית כי המוסד של הגימנסיה אם יבנה במושבתנו יביא הפרחה למושבה בכלל ובפרט. ובאו לידי החלטה לקחת כל האמצעים בחומר וברוח להכריע דעת האספה הכללית של הגימנסיה על צדנו. ואספה נותנת כוח והרשאה לוועד המושבה להציע לפני הנהגת הגימנסיה לקחת מניות, כל אזרחי המושבה יקחו להם, כל אחד ואחד לא פחות ממניה אחת, בתנאי אם הגימנסיה תבנה בראשון לציון, לשלם בחמש שנים. וכן הוחלט לתת סעד שנתי למוסד הגימנסיה לחמש שנים, כל שנה אלפיים פרנק [...].⁷³

ייתכן שבחירת ועד חדש למושבה וחזרתו של דב חביבי-לובמן לעמוד בראשו, וכן תמיכתו של מנחם שינקין בהקמת הגימנסיה במושבה, בעת ביקורו בשנת 1905, נסכו אופטימיזם בקרב אנשי ראשון לציון והובילו להחלטתם לעשות כל מאמץ להשפיע על ההחלטה בדבר מקום בניין הגימנסיה. מהתנהלות זו אפשר להסיק שעיקר דחיית התכנית של ד"ר מטמון-כהן, בשנת 1905 נבעה מתפיסתו הלאומית ומהשפעת מעשיו, ושימשה אמצעי לגירוש מהמושבה.

בסופו של דבר, על רקע דרישת הורי התלמידים מיפו ושכונותיה, שהיו חלק ניכר מתלמידי הגימנסיה, הוחלט באספה בהשתתפות התורמים, בני הזוג מוזר, להקים את הבניין ביפו.⁷⁴ יתר על כן, באותם הימים התארגנה קבוצה מתושבי יפו והשכונות היהודיות סביבה להקמת שכונה עברית – "אחוזה בית" – בצפונה של יפו, כדברי מטמון-כהן: "קשה היה להחליט לעקור את המוסד העירוני ממקומו ולעשותו פתאום לבן כפר ועם זה לותר על כל המתחנכים בו מבני העיר, שהיו כמעט החצי מתלמידיו. מפני כל הנימוקים הללו שמחו אנשי הגמנסיה מאד לרעיון של בנית שכונה עברית על יד יפו, במקום שהמורים והתלמידים יתפסו מקום חשוב, והשפעתם תהיה נכרת בו ותכוין את התפתחותו להבא".⁷⁵ מנחם שינקין, שהיה בין מייסדי השכונה, היה שותף בשכנוע התורם יעקב מוזר להקים את בניין הקבע של הגימנסיה בשכונה החדשה, שכן קיומו של מוסד חינוכי בשכונה יגביר את מכירת המגרשים בה ויקדם את הקמתה. הנהלת הגימנסיה, שחפצה בסביבה עברית למוסד, קיבלה מהקרן הקימת לישראל סיוע לרכישת קרקע לצורך הקמת הבניין ב"אחוזה בית", במקום להקימו ביפו. בשנת 1909, שבועות מספר אחרי הנחת היסודות לבנייניה הראשונים של "אחוזה בית", היא תל אביב, הונחה אבן הפינה לבניין "גימנסיה הרצל"ה.⁷⁶ אפשר שגם בשנת 1908 לא עמדה הגימנסיה כמוסד חינוכי במרכז העניין של אנשי המושבה. ייתכן כי שיקולים כלכליים עמדו מאחורי ההחלטה לפעול לבניין הגימנסיה בראשון לציון, אם בגלל תרומתו הנדיבה של יעקב מוזר ואם בשל המשמעות הכלכלית

73 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע' 1 – 13, פרוטוקול אספה כללית, 18.4.1908. סדר היום: בדבר הגימנסיה העברית.

74 מיכלסון ולפידות, 2004.

75 ד"ר י"ל מטמון-כהן, דאר היום, 7.9.1934, עמ' 54–55 (להלן מטמון-כהן, 7.9.1934).

76 מיכלסון ולפידות, 2004.

של הצלחת הגימנסיה כמשיכת תלמידים מחו"ל ותרומתה להתפתחות תל אביב,⁷⁷ וכדברי יודילוביץ: "העסקנים ראו לנגד עיניהם גימנסיה עברית ברשל"צ אליה ינהרו תלמידים מחו"ל, והיא תעשיר ברוח ובחומר את המושבה". כך גם אפשר להבין את טענת ד"ר מטמון-כהן בדבר העניין שגילו המושבות ובהן ראשון לציון בבניית הגימנסיה בתחומן: "מושבות שונות בארץ, זכרון יעקב, ראשון לציון, פתח תקוה ועוד, ששמעו על העושר השמור למוסד, הבינו פתאום את ערכו ובאו בהצעות שונות לבנות את המוסד בתוכן. הבטיחו גם לעזור במדת מה לענין. ההצעות נעשו אף לדרישות בר-מיצר [בעל מקרקעין בעל זכות קדימה לגבי המקרקעין] שהגיעו למנדב עצמו שבקר אז בארץ. אך אחרי התיעצות מרובה לא יכלו הצעות אלה להתקבל מפני כמה טעמים".⁷⁸

פרק שני – 1925:

גימנסיה בנימינה – גימנסיה פרטית נתמכת

לאחר מלחמת העולם הראשונה והחלת המנדט הבריטי בארץ ישראל נוצרו תנאים חדשים שאפשרו את התפתחות המושבה: גידול בענף הפרדסנות, חיבור לרשת החשמל והקמת אזור תעשייה סיפקו פרנסה והביאו לידי גידול אוכלוסייה. ואולם ההתקדמות בענייני המושבה לא מנעה חילוקי דעות בקרב חברי המועצה. בשנת 1922 מנתה ראשון לציון 1,500 תושבים, אימצה חוקה חדשה וקיבלה מעמד של מועצה מקומית הרשאית להטיל מס חובה. בעקבות העליות השלישית והרביעית רבו התושבים שלא היו חקלאים, אך היו בעלי בתים ומגרשים, בעלי מקצועות חופשיים, פקידים, בעלי מלאכה ופועלים – כולם היו חייבים במסים על רכושם. עם זאת, הרעה במצב הכלכלי⁷⁹ גרמה לאבטלה בקרב הפועלים ולקשיים בגביית המסים העירוניים. החובות טפחו והאמצעים הכספיים הלכו ואזלו, כפי שעולה מהדברים בישיבת המועצה בהשתתפות נציב המחוז מטעם ממשלת המנדט:

נציב מחוז הנגב [מטעם ממשלת המנדט]: [...] מס בתים צריך לגבות, הוא יכול להכניס כ-600 לא"י. מדוע לא גובים? איזה סיבות לדבר? [...] איזה קשיים פגשתם בגבייה? אמתי [חבר מועצה]: צריך היה לחלק את סכום המסים לתשלומים חדשיים ולגבות בכל חודש סכום ידוע – זה בזמנו לא נעשה מפני שלא היתה התאמה בין ועד הפועל והמועצה. מפריע גם ההרגל הרע שיש בראשון – הרכה אנשים לא רגילים לשלם [מושבת הברון/ יק"א] וכעת מסרנו רשימת המתרשלים למשרד ההוצאה לפועל. אנו

77 עזריהו, תשי"ד, עמ' 186-187: בשנת תרע"א (1911) היו 33% מתלמידי המוסד מחו"ל ובשנת תרע"ג – מעל 50% תלמידי חו"ל (מתוך 500). היה זה מקור לגידול אוכלוסייה וגורם כלכלי חשוב שהזרים כסף ותושבים מן החוץ ותרם להתרחבות תל אביב.

78 מטמון-כהן, 7.9.1934.

79 דאר היום, 16.2.1928, עמ' 4: 'ראשון לציון': [...] המצב הכלכלי איננו מזהיר כלל [...] הכרמים נעקרו ונעזבו במדה מרובה והיבול הלך ונתמעט [...].

מבקשים את המושל לעזור לנו בסדר החובות – אלה שמלפני הממשלה ומלפני אשור המועצה. כשנכנסה המועצה הנוכחית לעבודה מצאה שהרבה הכנסות מפיק"א, מבית המרקחת, מהשוק – כבר הוצאו.

נציב מחוז הנגב: הממשלה תעזור למנהל מחלקת הכספים שלכם בגביה. אני מוכרח לציין שהעניינים בראשון נמצאים במצב הכי גרוע בכל הנגב. [...] והרי אני רואה פה בתים חדשים ויפים, הארה חשמלית – וזה לא עושים בלי כסף [...]. מאירוביץ (חבר מועצה): [...] נחוץ לקבל גם בחשבון את המצב המיוחד של ראשון. ענבים ושקדים – הכנסה היחידה של ראשון וענף זה הולך ויורד, והשנה אין כמעט כל יכול [...] לוחצים עלינו חובות בסכום 4-5000 לא"י – וזה אפשר לסדר במשך הזמן הקרוב.

נציב מחוז הנגב: הביאור הזה לא לטובתכם, מדוע לא עשיתם זאת עד עכשו? מאירוביץ: שתי סיבות לדבר: א) חוסר אומץ לאחוז באמצעים חריפים, אבל גם משרד ההוצאה (לפועל) לא יגבה מאלה שאין להם ממה לשלם. ב) אולי תקציב המועצה יותר מדי גדול ולא לפי כוחותיה.

נציב מחוז הנגב: אין להגיד המושבה אינה יכולה לשלם, היא מוכרחה לשלם. האסון של ראשון לציון שהיא התרגלה לנדבות, ומה שיותר מוקדם היא תצליח לחיות על חשבון עצמה ולשלם חובות – יותר טוב יהיה בשבילה. לא לעיתים קרובות בא מושל למושבה, אבל אם נחוץ יהיה אני אביא לכם גם את הנשיא העליון (ההדגשות שלי).⁸⁰

הדיונים בין נבחרי המועצה על אופן סילוק החובות וחלוקתם בין כל התושבים נמשכו שנים, אך ללא תוצאות ממשיות. הוסיפה לכך הצעת החוקה של ממשלת המנדט, שהתנתה את זכויות התושבים בזמן שהייה במקום ובתשלום מס (צ'נו), מה שעורר מחלוקות קשות בין חברי המועצה ולווה בחילופים רבים בראשות הועד המקומי.⁸¹

לאחר מלחמת העולם הראשונה החלה תקופה חדשה גם בחינוך, כאשר בשנת 1919 השתלב בית הספר בראשון לציון במסגרת הלאומית ועבר עם כל בתי הספר העבריים לרשות מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית.⁸² עם זאת המשיכו התושבים לשאת באחריות למימונו, ובראשון לציון עיקר הנטל היה על ההורים:

80 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע1 – 20, אוגוסט 1928-פברואר 1930, פרוטוקול ישיבת המועצה המקומית בראשון לציון בהשתתפות נציב מחוז הנגב (מטעם ממשלת המנדט), מיום 11.10.1928.

81 חביב לובמן וחביב, 1971.

82 עזריהו, תשי"ד, עמ' 82-93.

צ'ליכין: ברור שאסור לסגור את בית-הספר. כמו כן ברור שהמועצה אין ביכולתה לשלם 150 לא"י. מציע להטיל על המועצה 100 לא"י וב-50 לא"י להגדיל את שכר הלמוד.

חביב: שאלת השתתפות המועצה היא לא רק כספית כי אם גם פרינציפיונית. אין מקום לויכוחים בשאלה זו. הארגון קיים בשביל לספק את צרכי הציבור קודם כל בענייני החינוך. יש מקומות שארגון מקבל על עצמו את כל עול החנוך ומשחרר את הפרט לגמרי. כרגע אין אנו יכולים לשאוף לזה. ההורים נותנים 800 לא"י, המועצה 50 לא"י – זאת היא דיספרופורציה בולטת. היה זמן שתקציב המועצה לחנוך היה 400 לא"י בשנה, [...] למרות הכל מוכרחה גם המועצה להגדיל את סכום השתתפותה. נוכל לותר על דברים אחרים, אך לא על חנוך [...].

טרכטנברג: בשנים הקודמות אמנם הבטיחו [המועצה] 400 לא"י לחנוך, אך לא שלמו ונצבר חוב בסך 2600 לא"י.⁸³

בשנת תרפ"ו (סוף 1925), 20 שנה אחרי הניסיון הראשון של ד"ר מטמן-כהן להקים גימנסיה בראשל"צ, הוקמה במושבה גימנסיה פרטית – "גימנסיה בנימינה"⁸⁴ – בהנהלת דב שליפיאן [סליפיאן],⁸⁵ ובתמיכת ועד המושבה. הנושא נדון בישיבת הוועד הפועל ערב פתיחת שנת הלימודים תרפ"ו:

יסוד גימנסיה – ה' סליפיאן הכניס הצעה בדבר יסוד גימנסיה עברית ברשל"צ, בהצעה הוא מבליט את ערך הגימנסיה למושבה ואת התעלת הכרוכה בה לצעירי המושבה והמושבות הסמוכות. הוא מבקש מאת המועצה לעזור לו לגשם את רעיונו ואת תכניתו.

ה. לובין: [...] בשיחה פרטית עם המציע עורר את תשומת לבו לזה שרצוי להוסיף אל חכמת הלימודים גם למודי חקלאות, מה (שנראה) טוב לכל המושבות אוסטושינסקי [יו"ר]: מוסר שהמציע הידוע לו הציע לפניו את תכניתו. הוא [המועצה] מוכן להשקיע בעסק אלף לא"י, אבל סכום זה הוא כאין וכאפס ולפיכך לקח דברים עם אישיות אחת ויש תקוה להשיג אי אלו כספים לצורך זה. ההורים שמחים מאד על הדבר הזה. המציע דורש לתת לו ג' חדרים לשנה הראשונה עד שיבנה הבית לשם כך. אין ספק שאל הגימנסיה ינהרו הרבה תלמידים מהמושבות הסמוכות ואולי גם מערים ומחו"ל" (ההדגשה שלי).

83 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע' 1-22 (1931-1932), פרוטוקול הישיבה המשותפת של המועצה וועד בית הספר, ענייני בית הספר, מיום 18.2.1932 (ההדגשות שלי).

84 ד' חביב-לובמן, ראשון לציון, תל אביב תרפ"ט, עמ' 59.

85 דב בר שליפיאן (דב"ש) היה מנאמני חובבי ציון, הגה תכניות להחיש את עליתם והתנחלותם של יהודי רוסיה בארץ ישראל. בהמשך התמסר לעבודה חינוכית ויסד את גימנסיה "בנימינה" בראשון לציון ואת גימנסיה "נורדיה" בתל אביב. תדהר 1947, כרך 1, עמ' 321.

<http://www.tidhar.tourolib.org/tidhar/view/1/321>

מאירוביץ: מוצא את דבר יסוד הגימנסיה לדבר חשוב מאד מאד לפ"ד [לפי דעתו] צריך יהיה לכנות את המוסד בשם ב"ס ריאלי. צריך להשתדל בשל האפשרות לגשם את הרעיון הזה. יש להציע לכל המועצה להכניס בתקציב החדש סכום מסוים בשביל דירה לביה"ס הזה לשנה הראשונה ולהשתדל בבנין בית מיוחד לו. מחליטים: להציע את הדבר לפני הועד הגדול שיתאסף ביום א' הבא.⁸⁶

לא קל היה לגייס תלמידים לגימנסיה, אולי בגלל גודל האוכלוסייה במושבה,⁸⁷ ואולי גם בגלל המצב הכלכלי ושכר הלימוד הנדרש. בכל זאת הוחלט במועצה על פתיחתה ועל תמיכה כספית של המושבה: "העיריה נותנת לבית הספר התיכוני הנוסד עכשיו בראשון לציון תמיכה שנתית בסכום מאה לא". התמיכה תינתן במשך שנתיים ימים. בית הספר יפתח במספר עשרה תלמידים.⁸⁸ מאמצים מיוחדים נעשו ליצור תנאים להקמת הגימנסיה: "היות ואין עדין מקום לבית הספר התיכוני במושבתנו, אנו מסכימים בתור דבר זמני למסור להם שני החדרים הצפוניים ומרפסת לזה ליד בית העם. לשם זה אנו מחליטים לגדר במחיצה קלה בתוך החצר בין ילדי הגן ותלמידי בית הספר התיכוני [...] הפתיחה הרשמית עד חנוכה, שאז הכל יהיה גמור ומסודר".⁸⁹

באופן אבסורדי ההחלטה על תמיכה בגימנסיה בנימינה התקבלה בעת שבית הספר העממי במושבה נסגר בתחילת שנת הלימודים תרפ"ח (אוקטובר 1927) עקב חובות למחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית, כפי שאמר מאירוביץ באותה ישיבה עצמה: "ככל שבית הספר התיכוני חביב לי, אני מוצא בכ"ז [בכל זאת] שאין לדבר עליו עכשו, בשעה שירדנו פלאים במובן המוסרי. צריכים אנו לבקר ולדבר על מצבנו זה ביחד. צריכים לדבר קודם כל על בית ספרנו הסגור [בית הספר העממי] ואיננו יודעים מתי יפתח. עלינו להיועץ על בית הספר שלנו, על קיומו, על חנוך שלוש מאות ילדי המושבה, אח"כ נדבר על גימנסיה" (ההדגשה שלי). וכך בהמשך הישיבה נדון גם מצבו של בית הספר העממי: "רפפורט: פתיחת בית הספר תלוי בסדור החוב הישן. המצב שלנו וכמו"כ [כמו כן] מצבה של מחלקת החינוך אינם מזהירים. אין לבוא לפני מחלקת החינוך בהבטחות שאין מתקיימות. צריך לבוא [...] בהצעה מסודרת וברורה".⁹⁰

86 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-19, ינואר 1923-אוגוסט 1928, ישיבת ועד הפועל, בנושא ייסוד גימנסיה, מיום י"ג אלול תרפ"ה, 2.9.1925, פרוטוקול 458, עמ' 196 (ההדגשה שלי).

87 בשנת 1925 מנתה אוכלוסיית ראשון לציון כ-1,500 תושבים.

88 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-19, ינואר 1923-אוגוסט 1928, ישיבת ועדת בית הספר התיכון, מיום כ' תשרי תרפ"ו, 14.10.1925, פרוטוקול 464, עמ' 204.

89 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-19, ינואר 1923-אוגוסט 1928, זיכרון דברים מישיבת ועד הפועל, כ"ו מרחשון תרפ"ו, 13.11.1925, פרוטוקול 522, עמ' 273.

90 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-19, ינואר 1923-אוגוסט 1928, פרוטוקול הישיבה המשותפת של המועצה, ועד החקלאים וב"כ מוסדות החינוך, תרפ"ח, אוקטובר 1927, פרוטוקול 547 [ללא תאריך, אחרי 8.10.1927 ולפני 23.10.1927] (להלן פרוטוקול 547, אוקטובר 1927).

מתברר שלא היה זה משבר חד-פעמי, ועניין הסדרת חובות ופתיחת בית הספר שב ועלה במהלך התקופה. כך שנה לאחר מכן (תחילת שנת הלימודים תרפ"ט, אוקטובר 1928), בישיבת המועצה המקומית בראשון לציון: "ויגודסקי: אנו עומדים במו'מ עם ההנה"צ [הנהלת ההסתדרות הציונית] בענין פתיחת בית הספר. שלמנו להנה"צ 600 לא"י מ 800 המגיע לה".⁹¹ ושוב עלה הנושא בישיבה משותפת של המועצה וועד בית הספר בשנת 1932: "מאירוביץ: יום לפני [פתיחת] בית הספר הודיע לי מר אריאב כי אם המועצה לא תחתום באותו יום חוזה עם הנהלת הסוכנות, לא יפתח בית הספר [...] והבטחתי שנשלם את המגיע מאיתנו [...] על סמך הבטחתי נפתח בית הספר. אם לא נחתום את ההתחייבות תו"מ [תיכף ומיד] – יסגר בית-הספר".⁹²

ועם זאת, בשנים הראשונות המשיכו המועצה והוועד החקלאי לדאוג להתפתחות הגימנסיה: "ויגודסקי: צריך להיועץ על קיום בית הספר התיכוני במושבתנו המתפתח באופן יפה ורצוי מאד וזקוק לחדר שלישי ובכלל בתמיכה חמרית ומוסרית [...]. רפפורט: "לשם סידור החדר הנחוץ בשביל הגימנסיה יוכל הוועד החקלאי לתת בתור תמיכה סך 30 לא"י [...]"⁹³. ועד המושבה, שמצבו הכספי היה תמיד רע, המשיך לתמוך בגימנסיה, כפי שנכתב בעיתון "דאר היום" ב-16 בפברואר 1928:

הגמנסיה "בנימינה" – גמנסיה זו נפתחה ע"י אנשים פרטיים, אך העיריה תומכת בה ב 100 לא"י לשנה וגם הוועד החקלאי מספק לה 35 לירות לערך. גם השנה, למרות המצוקה הכספית של העיריה, נקצב לגמנסיה התמיכה הקבועה. מנהל הגמנסיה, מר סליפין, רכש לו מורים טובים ומנוסים ומשתדל לתת לתלמידים את הידיעות הדרושות להם. במחלקות הקלסיות מורים את השפות הזרות הנחוצות אחרי כן לתלמידים באוניברסיטאות חו"ל. בנין הגמנסיה שייך למושבה ונבנה מכספי "אגודת נשים" [של בני ברית – נשות בני ברית].⁹⁴

ואולם תמיכת ועד המושבה הייתה חלקית ומוגבלת, והנהלת הגימנסיה נדרשה לפעול לעצמאות הכלכלית:

"הנהלת ביה"ס התיכוני צריכה להמציא את תקציבה ולהוכיח שע"י תמיכה בסכום זה, 100 לא"י במשך שנתיים, תוכל הגימנסיה להתקיים בלי תמיכות ולעמוד ברשות עצמה".⁹⁵ נוסף על כך, מכיוון שזו הייתה גימנסיה פרטית לא הוכרו הוצאותיה על ידי

91 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-20, אוגוסט 1928-פברואר 1930, פרוטוקול ישיבת המועצה המקומית בראשון לציון מיום 4.10.1928.

92 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-22 (1931-1932), פרוטוקול הישיבה המשותפת של המועצה וועד בית הספר, ענייני בית הספר, מיום 18.2.1932, עמ' 128.

93 פרוטוקול 547, אוקטובר 1927.

94 דאר היום, 16.2.1928, עמ' 4.

95 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-19, ינואר 1923-אוגוסט 1928, ישיבת ועדת התקציב, דיון בתמיכה בביה"ס התיכוני, מיום י' בטבת (תרפ"ח / 1928), פרוטוקול 574.

מחלקת החינוך או ממשלת המנדט, ותמיכת המועצה הלכה והצטמצמה: "הממשלה מחקה מתקציבנו סכום של 100 לא", התמיכה לביה"ס התיכוני שהוקם במושבה [...] מציע להקציב ולתת למנהל כבית הספר התיכוני 20 לא", ע"ח המגיע לו בעד השנה הנוכחית ושעברה [...] לתיקונים מבנה ביה"ס התיכוני [...] ולפנותו מגן הילדים".⁹⁶

התמיכה המוגבלת של ועד המושבה לא ענתה על הצרכים, בעיקר בעת שהגימנסיה התפתחה והתרחבה, בין היתר בעקבות הצטרפות בני העולים מקרב העלייה השלישית והרביעית (1924-1931). לכן פנה מנהלה, סלפיאן, בבקשת עזרה לסניף "בני ברית" (לשכת בנימין דה-רוטשילד) בראשון לציון בהצעה לקחת את הגימנסיה תחת חסותו. הבקשה נענתה, וכך הועברה הגימנסיה מרשות המועצה לרשות בני ברית.⁹⁷ הארגון קנה בניין מתאים והתחייב לשלם בעבורו, אבל לא עמד בהתחייבות ומכר את הבית כדי לשלם את החוב. סלפיאן נפטר בשנת תר"ץ (1930), והנהלת הגימנסיה עברה לחבר המורים בראשות שמואל שריא (שְׂרִייר).⁹⁸ תלמידי גימנסיה בנימינה היו בני ראשון לציון, רחובות ונס ציונה, ואף על פי שמספר התלמידים גדל, רבים מהם היו "בני עניים", שהוריהם התקשו לשלם את שכר הלימוד, ומצבה הכספי של הגימנסיה הורע מיום ליום. מורי הגימנסיה פנו לגורמים שונים כדי לגייס סיוע, כפי שאפשר ללמוד מהמכתב שנשלח למאירוביץ, יו"ר ועדת התרבות במועצת ראשון לציון, בשנת 1931: "הנהלת הגימנסיה בנימינה, הנמצאת תחת חסותה של לשכת בני ברית, 'בנימין דה-רוטשילד', פתחה שיעורי ערב להשתלמות בספרות, פסיכולוגיה, חקלאות, הנהלת פנקסים ותורת המסחר, אנגלית, תורת ההגינה. בשיעורים ישתתפו מלבד מורי הגימנסיה, גם מורים אחרים. בטוחים אנו שכב' ידעו להעריך את פעולתנו זאת, שבכמה רבה צפונה בה למושבה וסביבותיה ויושיטו לנו יד לעזרה".⁹⁹ נוכח מצבה הכלכלי של המועצה,¹⁰⁰ ועל אף המאמצים הצליחה הנהלת הגימנסיה לקיים את המוסד רק עד סוף שנת הלימודים תרצ"ב (1932), שנת היובל של ראשון לציון, והגימנסיה נסגרה בתום שש שנות פעילות.¹⁰¹

96 שם, פרוטוקול משיבת המועצה המקומית, בהשתתפות סגן מושל יפו, קסט, בנושא חובות המועצה ואישור התקציב, מיום 15.3.1928.

97 אצ"מ, תיק A192/889, 1930-1941. כתב התקשרות בין לשכת בנימין ד' רוטשילד ומורי הגימנסיה "בנימינה" ללא ציון תאריך. מועד משוער סוף 1929 / תחילת 1930 – סניף בני ברית בראשון לציון נפתח בשנת 1929 וסלפיאן נפטר במרס 1930.

98 שמואל שריא (שְׂרִייר) היה סופר, חוקר מקרא ואתנוגרף, מחנך ומחבר ספרי לימוד חלוציים. היה ממייסדי רשת החינוך "תרבות" באוקראינה ומנהל גימנסיות בחו"ל ובארץ ישראל: גימנסיה בנימינה לבני איכרים בראשון לציון; גימנסיה נורדיה בתל אביב; גימנסיה ראלית מונטיפיורי ברמת גן.

99 ארכיון ראשל"צ, תיק גימנסיה בנימינה, תרצ"א/1931.

100 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע1 – 22 (1931-1932), פרוטוקול הישיבה המשותפת של המועצה וועד בית הספר, ענייני בית הספר, מיום 18.2.1932. "טרקטנברג: בשנה שעברה גבינו כ 2200 לא" במקום 3000 וגם זה ע"י לחץ חזק על משלמי המיסים. אל נרמה את עצמנו – מצב המועצה קטסטרופלי" (ההדגשה שלי).

101 לשם השוואה עם גימנסיה פרטית אחרת, במקביל לעבודתה בגימנסיה בנימינה הקים סלפיאן

פרק שלישי – הגימנסיה הראלית: מיוזמה פרטית לתיכון עירוני

בשנת 1932 התקיימו חגיגות היובל של ראשון לציון והחל עידן חדש שהתבטא בשינוי ניכר באופי, בהרכב ובגודל האוכלוסייה בעקבות בואם של עולים מאנשי העלייה השלישית והרביעית (1924–1931), שהובילו לשינויים ארגוניים במושבה. רבים מהתושבים לא היו חקלאים, אך היו בעלי בתים ומגרשים – פקידים, בעלי מלאכה ופועלים – מעמד בינוני ובעלי מקצועות חופשיים. כל אלה היו חייבים במסים על רכושם. המועצה החלה לטפל בבעיות מרכזיות: שירותים, מים, תחבורה וכדומה. ואולם ההתקדמות הכללית בענייני המושבה והסידורים החדשים לא מנעו גם בתקופה זו חילוקי דעות בקרב חברי המועצה המקומית. יתר על כן, בעקבות גידול בהוצאות המועצה וקשיים בגביית המסים העירוניים, שוב נקלעה המועצה לקשיים כספיים בשנת 1933.¹⁰² בשנה זו הועברה האחריות לחינוך מההנהלה הציונית אל המרכז הפוליטי המקומי – הוועד הלאומי, שחלקו בתקציב החינוך הלך ופחת.¹⁰³

העלייה החמישית, 1932–1936, הביאה לארץ עולים רבים, בעיקר ממזרח אירופה ומגרמניה; חלקם באו לראשון לציון, ובשנת 1936 מנתה האוכלוסייה כ-5,500 נפש. בין העולים היו בעלי הון ובעלי מקצועות חופשיים, רובם בעלי השכלה, כושר ארגון ובקיאות במסחר ותעשייה, והם תרמו לפיתוחה של ראשון לציון במגוון תחומים כמו הקמת בתי חרושת, שכונות חדשות ופעילות ציבורית.¹⁰⁴ בשנת 1939, שנת מותו של ד"ר מטמן-כהן, חודשה היוזמה להקמת גימנסיה בראשון לציון. אחרי סגירת גימנסיה בנימינה, שבע שנים לפני כן, שלחו בעלי היכולת את בניהם ללמוד מחוץ למושבה. בשלהי 1939, על רקע מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט (1936–1939 – המרד הערבי) וימים אחרים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, הוכרז על פתיחת גימנסיה עברית במושבה, בנייהו של אליעזר קררי.

בתקופה זו הורגשה מתיחות רבה וענייני אי-בטחון ודאגה לעתיד בארץ, המרד הערבי, הדרכים היו מסוכנות בין תל אביב וסביבתה, ואם בימי שלום היתה נסיעת הילדים לתל אביב לצרכי לימוד קשורה בביטול זמן רב ובזכוז כוחות, הרי שיבוש הדרכים הפחיד את ההורים והמריץ אותם לחפש פתרונות, בנוסף למתיחות בעקבות

בשנת 1927, יחד עם כמה ממורי גימנסיה בנימינה, את "גימנסיה לעם" בתל אביב [לימים גימנסיה נורדיה], שנועדה לתת הזדמנות לרכישת השכלה למעוטי אמצעים ולנוער עובד ולומד, והיא התבססה והפכה למוסד ציבורי בשנת 1943.

102 חביב-לובמן וחביב, 1971.

103 א' קרון, בית הספר העממי "חביב" בתקופת מחלוקת החנוך (תרפ"א–תרצ"ט/1921–1939), בתוך יודילוביץ, 1941, עמ' 216–224 (להלן קרון בתוך יודילוביץ, 1941).

104 חביב-לובמן וחביב, 1971.

השמועות על אפשרות למלחמת עולם אלה היו רקע לחיפוש פתרון מקומי, מעשי ויעיל ע"י יסוד תיכון ברשל"צ.¹⁰⁵

הרעיון להקמת גימנסיה היה של הורים שבנותיהם עמדו לסיים את הלימודים בבית הספר העממי במושבה. המצב הכלכלי הגרוע והסכנה בדרכים גרמו להקמת ועד הורים שנרשם כחברה עות'מאנית בשם "החברה להפצת השכלה בראשון-לציון", שהייתה לבעלת המוסד. הוועד פנה לאליעזר קררי,¹⁰⁶ שבדיוק סיים את עבודתו כמורה ומחנך ראשי ב"מקוה ישראל" וחזר להתגורר בראשון לציון. קררי הסכים לקבל על עצמו את ארגון בית הספר והנהלתו.¹⁰⁷ ההחלטה לוותה בהתלבטויות קשות בכמה סוגיות: יכולת הקיום הכלכלי של הגימנסיה; מספר התלמידים שירשמו; שכר לימוד כמקור כספי יחיד; גימנסיה ציבורית או פרטית. שאלות אלו עלו בעיקר לאור הניסיון של גימנסיה בנימינה והחשש מתגובת הורי התלמידים במושבה וביישובי האזור, שידעו על כישלונה.¹⁰⁸

ראשית נרכש הבית ששימש את גימנסיה בנימינה; עד מהרה הורכב צוות מורים, שכן עקב מיעוט בתי הספר התיכוניים היה מחסור במקומות עבודה למורים והם הסכימו לקבל משכורות נמוכות.¹⁰⁹ ועד ההורים קבע את תקנון הגימנסיה וגבה את שכר הלימוד. הקושי היה לגייס תלמידים לגימנסיה החדשה. למרות הסכנות ועל אף שאורגן מבנה, גויסו מורים והוכרו על ההרשמה לשנת הלימודים, לא חדלו משפחות רבות לשלוח את ילדיהן ללימוד מחוץ למושבה – לגימנסיה "הרצליה" ואפילו לבירות. קררי וחברי הוועד פתחו בעצמם במסע תעמולה. הם עברו מבית לבית וניסו לשכנע את ההורים, אבל לא הצליחו לגייס אפילו 25 תלמידים כדי למלא כיתה אחת. לפיכך פנה הוועד לתושבי נס ציונה והמושבים בית חנן ונטעים (ברחובות הוקם בית ספר תיכון שנתיים לפני כן, בשנת

105 ארכיון ראשל"צ, תיק 11 – גימנסיה בנימינה/הגימנסיה הראלית ע"ש קררי. א' קררי, כה לחי – מסות בענייני חנוך ותרבות, עיריית ראשון לציון 1968, עמ' 123-125 (להלן קררי, 1968).

106 אליעזר (פורמן) קררי נולד בעיר לבוב; למד בגימנסיה וגם לימודי וטרינריה באוניברסיטה. בשנת התרע"ח [1918] עבר להתגורר בביאליסטוק, שם הקים גימנסיה עברית ועמד בראשה עד הכיבוש הסובייטי בשנת 1920. בשובו ללבוב לימד שם בבתי הספר התיכוניים, בסמינר למורים עבריים וניהל את הגימנסיה העברית שם. בד בבד כיהן כנשיא האגודה הציונית של לבוב "צעירי יהודה" (שנוסדה בשנת תרע"ג, 1913). אליעזר קררי בא ארצה פעמיים, לראשונה כתייר בשנת התרפ"ב (1923) ובשנית, כעבור שנתיים. כאן נמנה עם מייסדי קבוצת שילר. בשנת התרצ"ב (1932) עזב את קבוצת שילר והתיישב בראשון לציון, שבה עסק בחקלאות, אך שאף לחזור לאהבתו הראשונה – ההוראה. משהוזמן לשמש מורה לביולוגיה ומחנך בבית הספר החקלאי מקוה ישראל נענה לפנייה ברצון. מוויאון ראשון לציון, אלבום המשפחות-עדת ראשון לציון.

ראו <http://www.gen-mus.co.il/search/?name-last>

107 ע' פלדמן ומ' גנדלמן, ספר היוכל: גימנסיה ראלית: 50 שנות חינוך 1939-1989. ראשון לציון 1989. (להלן פלדמן וגנדלמן, 1989).

108 ארכיון ראשל"צ, י' קררי, אליעזר קררי והקמת הגימנסיה הראלית על שמו בראשון לציון ב-1939. ראשון לציון 1999 [חוברת מאת קררי יגאל – בנו של אליעזר קררי] (להלן קררי, 1999).

109 קררי, 1968.

1937, לימים תיכון דה-שליט). לאחר שיתופן של משפחות מנס ציונה ומבית חנן בוועד הגיעו ל-25 תלמידים והגימנסיה נפתחה בשנת ת"ש (ספטמבר 1939), כאשר רק כשליש (כשמונה) מהתלמידים היו מראשון לציון. בשנה הראשונה לא נשר אף תלמיד, אך בסיומה עזבו קררי ורוב המורים את הגימנסיה על רקע משבר עם ועד ההורים¹¹⁰ – כמה מחברי ועד ההורים ניסו להתערב ולקבוע בעניינים מקצועיים של ניהול הגימנסיה (קבלת מורים וכדומה). קררי התקבל לעבודה בתיכון בבית הכרם בירושלים.¹¹¹

ועד ההורים מינה מנהל חדש ופתח את השנה השנייה, וזו התאפיינה בנסיגה גדולה בהתפתחות הגימנסיה. מספר הנרשמים היה קטן, היחסים בין המורים למנהל לא היו טובים, וכן היחסים בין המורים לוועד ההורים. בסיום השנה, בקיץ 1941, שכנע יו"ר ועד ההורים את אליעזר קררי לחזור ולנהל את הגימנסיה וללמד בה, ונקבעו הגדרות תפקיד מפורשות שאפשרו לקררי עצמאות וחופש פעולה בניהול הגימנסיה. ואולם האיום על המשך פעולתה של הגימנסיה לא הוסר. בשנים הראשונות לא נכללה הגימנסיה ברשת החינוך הלאומי ולכן נאלצו התלמידים לגשת לבחינת הבגרות המנדטורית, "המטריקוליישן", והדבר העמיד בסכנה את עצם קיומה של הגימנסיה: "סירובה של מחלקת החינוך הלאומית להעניק לנו זכות להגיש את תלמידנו לבחינת בגרות שלה, נתקבל כאסון העלול לסכן את קיומה והוביל לחיכוכים בין המורים לוועד ההורים והמנהל, להשבתת הלימודים ומחלוקות".¹¹² הנהלת הגימנסיה חתרה להיכנס לרשת החינוך הלאומית,¹¹³ אל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, כדי לבסס את מעמדה של הגימנסיה ולהתמודד עם קשיים נוספים שיצרו מצב של חוסר ביטחון ואיימו על קיומה: מימון ושכר לימוד; מחלוקות בין ועד ההורים למורים וביניהם לבין המנהל; הבעלות על הגימנסיה, שנוסדה בידי קבוצת הורים שהתארגנו כחברה והתמקדו בעניינים מנהליים; המאבק להשגת זכויות ודרישות המורים שהחריפו בלי הרף. כל אלה ריפו את ידי הוועד וזה החל לחפש גוף ציבורי שיסכים לקבל תחת חסותו את בית הספר התיכון,¹¹⁴ שמספר תלמידיו הלך וגדל.¹¹⁵ בחששו לגורל הגימנסיה

110 פלדמן וגנדלמן, 1989.

111 קררי, 1999.

112 קררי, 1968.

113 ארכיון ראשל"צ, תיק 11 – גימנסיה בנימינה / הגימנסיה הראלית ע"ש קררי, מכתב מאת ארגון ההורים להפצת השכלה [הוועד] [ללא ציון תאריך]. רק כעבור שמונה שנים (בתש"ז) נכללה הגימנסיה ברשת הפיקוח של מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, ובסוף שנה זו התקיימו בה בחינות בגרות רשמיות.

114 ש.ס.

115 יחד עם גידול האוכלוסייה בראשון לציון (בשנת 1945 כ-9,000 תושבים וכ-10,500) גדל מספר התלמידים בגימנסיה: בשנת 1942 למדו בגימנסיה 60 תלמידים, בשנת 1947 – 80 תלמידים ובשנת 1949 – 124, כאשר "מבין תלמידי הגימנסיה 78 תלמידים הם מראשל"צ, היתר הם מהסביבה". ראשון לציון בת ששים – 1882-1942, תרמ"ב – תש"ב, תל אביב תש"ב; ראשון לציון: ספר השנה 1946-1947 – תש"ח – דין וחשבון מפעולות המועצה לשנת הכספים 1946/47, עובדות ומספרים – תש"ח; פלדמן וגנדלמן, 1989; ארכיון ראשל"צ, תיק 1-36, פרוטוקול ישיבת מועצה מס' 50-12/49, הגימנסיה הראלית, מיום 24.7.1949.

פנה קררי להנהלת המועצה המקומית בראשון לציון והציע לה לקבלה לרשותה ולהעניק לה מעמד של בית ספר מוניציפלי,¹¹⁶ כפי שנעשה בכמה מושבות, כדוגמת רחובות.¹¹⁷ אף על פי שהוצע למועצה בית ספר מאורגן ובעל רכוש,¹¹⁸ נאלצו כמה מחברי המועצה לנהל מאבק קשה כדי שזו תקבל את הגימנסיה לרשותה. בישיבת המועצה ב-24 ביולי 1949 הוחלט תוך חילוקי דעות ובניגוד לדעת ראש המועצה, שהמועצה תקבל לרשותה את הגימנסיה משנת הלימודים תש"י (1950):

ההצבעה:

- א. לדחות את קבלת החזקת הגימנסיה לשנה הבאה – 3 קולות.
 - ב. להעביר את הגימנסיה הראלית בראשל"צ מידי ארגון הורים להפצת השכלה בראשל"צ, להחזקת המועצה החל משנת הלימודים תש"י וכן לקבל את כל החובות וזכויות אשר לארגון הנ"ל, בתוכן שני המגרשים [...] שעליהם רובצת משכנתא [...] מיפים את כוחו של נשיא מועצתנו לחתום על כל המסמכים לשם ביצוע ההחלטה הזאת – 6 קולות.
 - ג. לדחות את הדיון בשאלה זו לשנה הבאה – 2 קולות (ההדגשות שלי).¹¹⁹
- אחרי ההחלטה נעשו ניסיונות לבטלה או לדחות את הביצוע; למשל, בישיבת המועצה ב-7 באוגוסט 1949 נעשה ניסיון לשנות את ההחלטה:

רוזנסקי: [...] הדבר נעשה בפזיזות. צריך היה לברר היטב את המצב לפני שהחליטו ע"כ [על כך]. אין לנו אינפורמציה על המצב בגימנסיה.

חביב: איני יודע מאימתי יש רביזיות בהחלטות מועצה. צריך מדה גדולה של חוצפה כדי להגיד שההחלטה היתה פזיזה. היה שקול ארוך וממושך והוחלט מה שהוחלט. משום שאתה לא השתתפת בדיון אין הדיון דיון? [...] האם יכול אתה להפוך החלטת מועצה לצחוק? האם היתה כאן טעות יסודית או האם ההחלטה נתקבלה על סמך אינפורמציה מוטעית? [...] איני רואה כל מקום לרביזיה.¹²⁰

חברי המועצה שהתנגדו להפיכת הגימנסיה למוסד עירוני חששו מנטל כספי נוסף עקב מצבה של המועצה, ובעיקר נוכח הצורך להקים בניין לגימנסיה.¹²¹

116 קררי, 1999; ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-37, פרוטוקולים ישיבות הוועד הפועל, ישיבת הוועד הפועל מס' 123, מיום 20.5.1949 (להלן פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל, 20.5.1949).

117 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-36, פרוטוקול ישיבת מועצה מס' 50-12/49, הגימנסיה הראלית, מיום 24.7.1949: "חביב: הנה מושבה שכנה, רחובות, קבלה את הגימנסיה להחזקתה, המוסד בראשל"צ אינו נופל בערכו מהמוסד ברחובות" (להלן פרוטוקול ישיבת מועצה, 24.7.1949).

118 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל, 20.5.1949.

119 פרוטוקול ישיבת מועצה, 24.7.1949 (ההדגשות שלי).

120 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-36, פרוטוקול ישיבת מועצה מס' 50-14/49, מיום 7.8.1949 (להלן פרוטוקול ישיבת מועצה, מיום 7.8.49).

121 פרוטוקול ישיבת מועצה, 24.7.1949: "מחלקת הבריאות [...] לא היתה מרשה לקיים את הגימנסיה באותו בנין, [...] וכל שנקדים בצעדנו נציל ילדים משבת בבנין צר שאינו מתאים לתפקידו".

מזל: [...] העומס עלינו השנה גדול ולא נוכל לקבל עלינו עול נוסף [...] איש לא ישכנע אותי כי אנו נסתפק בסובסידיה של 100-200 ל"י לשנה. אני מעריך כי נשא בעול של 1000 ל"י כאן. יש שאלה של משלם המסים. אני עומד תמיד על הצד המשקי של המועצה [...] יתכן כי השנה עלינו להגדיל את הקצבתנו אך לא לקבל אותו [מוסד הגימנסיה] להחזקתנו עוד השנה.

הרב גרינברג: חנוך תיכוני הוא דבר טוב, אבל על זה נאמר: "אכל דבש הרבה – לא טוב". השנה ענין המסים אינו בסדר אצלנו וכן הדברים האחרים.¹²² יוה"ר [אוסטשינסקי]: לגימנסיה לא אכפת באם נקבלה להחזקתנו כעת או בתשי"א, אלא שבאם תתקבל החלטה כזו הם ידרשו להגדיל את הקצאתנו להם. מה שמדאיג אותי הוא בעיית הדיוור.¹²³

עוד עולה מהדברים, כי מעבר לשיקול הכלכלי היה זה מאבק פוליטי בין חברי המועצה. היו מהם שהתייחסו לחשיבות החינוך התיכוני וביקשו להביא לידי ביסוס הגימנסיה וקידומה.

אגוזי: אני מתנגד לכל דיחוי שהוא. אני לא רק בעד החזקת המוסד – אני אומר כי יש לחטוף את ההצעה. ההורים צריכים לדעת את הכתבת לאן יפנו כשברצונם לתת חנוך תיכוני לילדיהם, הכתבת זו המועצה [...] חנוך זה דבר טוב אך יש לתת חנוך תיכוני לכל דורש [...] כיום א"א [אי אפשר] לנער ללא חנוך תיכוני [...].

פרשקר: [...] יש ללמד את ההורים של תלמידי ביה"ס העממי כי עליהם להמשיך ולתת לבניהם חנוך תיכוני [...] אין להסתפק בכך שרק תלמידים שהוריהם בעלי יכלת או סטיפנדיסטים יוכלו להמשיך בלימודיהם. האם במדינת ישראל נסתפק רק בחינוך עממי?¹²⁴

חברי מועצה אחרים, שנדחתה הצעתם לאחזקת גני הילדים בידי המועצה, התנגדו להעברת הגימנסיה לאחזקת המועצה.

מזל: [...] רק לפני שבועיים החלטנו שלא לקבל את הגנים לרשותנו וזה מחסר אמצעים. משלם המסים לא יוכל לשאת זאת השנה. איני יודע כלפי מי ההתאכזרות יותר גדולה, כלפי אלה שצריכים לשלוח את ילדיהם לבית ספר תיכוני או כלפי אלה שצריכים לשלוח את תנוקיהן לגה"י [גני הילדים] כדי שיוכלו לעבוד.¹²⁵ רונסקי: [...] כשדנו בענין גה"י [גני הילדים] טענו כי אין לנו אמצעים וכן כי החוק אינו מחייב אותנו להחזיקם. בענין הגימנסיה, בענין התקציב והחוק מעמדם

122 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-36, פרוטוקול ישיבת מועצה מס' 50-12/49, מיום 24.7.1949, הגימנסיה הראלית.

123 פרוטוקול ישיבת מועצה, מיום 7.8.1949.

124 פרוטוקול ישיבת מועצה, מיום 24.7.1949.

125 פרוטוקול ישיבת מועצה, מיום 7.8.1949.

שווה – בכ"ז (בכל זאת) החליטה המועצה בחיוב. אין עיני צרה בגימנסיה, אולם הפליה כזו לא תיתכן.¹²⁶

על אף הניסיונות ההחלטה לא שונתה, ומשנת תש"י (1950), זמן קצר לפני שראשון לציון קיבלה מעמד של עיר, הגימנסיה היא בית ספר עירוני. בזה תמה בעיית הבעלות.¹²⁷ אבל בכך לא תמו הבעיות: "גם בהמשך מצבה הכספי של המועצה, ואח"כ (1950) העיריה, היה קשה והכנסות הגימנסיה נבלעו בקופה הכללית ולא הושקעו בגימנסיה, בעיקר החרפה בעיית משכורת המורים, ובתחילת כל חודש פרץ מאבק של המורים, עד שהופרדו כספי הגימנסיה לחשבון מיוחד, מה ששיפר מאוד את מצבה הכספי של הגימנסיה".¹²⁸ גם בעניין הדיור והקמת מבנה הקבע של הגימנסיה נאלצו קררי וחברי ועד ההורים ליטול את היוזמה.

12 דונם הקציבה העיריה לגימנסיה וגם פרסמה מכרז לבנייה. אלא שאז מגלים אליעזר קררי וועד ההורים, כי אף נדבך לא יונח כל עוד תלוי הדבר בקופתה המצומקת של העיריה. עשהאל פוחצ'בסקי, יו"ר ועד ההורים, וקררי מצליחים לעשות את הבלתי יאומן: הם משפיעים על 12 מהורי התלמידים לחתום על שטרות בסך 500 ל"י כ"א ולגייס כך סכום של 6,000 ל"י. בהמשך גייס קררי עוד 30,000 ל"י מקופת הפנסיה של המורים התיכוניים, ועשהאל פוחצ'בסקי ממשכן 18 דונם כרם כביטחון לערכויות בנקאיות של הגימנסיה. עד לנגיד בנק ישראל דאז, דוד הורוביץ, הגיע אליעזר קררי בחיפושיו אחרי הלוואות, והגימנסיה פרעה בדיוקנות חוב אחר חוב, עד שהשתפר מצבה של העיריה והיא יכלה לממן את הקמת שאר הבניינים בשנים הבאות.¹²⁹

למרות הקשיים, נראה שהיוזמה למתן מעמד עירוני סייעה לביסוסה הגימנסיה והבטיחה את קיומה לאורך השנים. אליעזר קררי המשיך בתפקידו וניהל במשך 30 שנה (1939–1969) את הגימנסיה הראלית, הקרויה כיום על שמו.

126 פרוטוקול ישיבת מועצה, מיום 7.8.1949.

127 ארכיון ראשל"צ, א' קררי, 25 שנה לגימנסיה, [חמו"ל] 1964, עמ' 8 (להלן קררי, 1964).

128 קררי, 1964, עמ' 9 (ההדגשות שלי).

129 פלדמן וגנדלמן, 1989, עמ' 22.

סיכום

באמצעות החינוך אפשר להתחקות על ערכיה של קהילה, אפשר ללמוד על המערכת הפוליטית ועל יחסי הכוח בחברה. הגישות החינוכיות, התכנים ודפוסי החינוך מעידים על התרבות, על מטרות החינוך ועל תפקידו בחברה נתונה. תקציבי החינוך והגורמים המממנים גם הם פותחים אשנב לבחינת חלוקת המשאבים ולבחינת האידאולוגיה הכלכלית-החברתית של קובעי המדיניות בתקופה הנדונה.¹³⁰

מערכות חינוך הן אמצעי השפעה המעצב את החברה, ומכאן החשיבות המיוחדת לחינוך בכלל ובאידאולוגיה הציונית בפרט, והיותו זירה למאבקים פוליטיים. בית הספר במושבה היה לא פעם זירה למאבקים בין הקבוצות השונות.¹³¹ חילוקי הדעות בקרב אנשי ראשון לציון ובין פרנסיה השתקפו בחינוך. כך למשל מחלוקות על שפת ההוראה, חינוך מעורב, לימוד שפות זרות, המורים והכשרתם; וכך גם המחלוקת בסוגיית הגימנסיה, שנמשכה לאורך המחצית הראשונה של המאה העשרים. מעבר לנסיבות הייחודיות בכל פרק, יש גורמים אחדים שחזרו והשפיעו על קורות הגימנסיה, הקמתה והתפתחותה.

ההיבט האידאולוגי

מציאות החיים במושבה לוותה במחלוקות רעיוניות ובסכסוכים קשים וחרिפים שבאו לידי ביטוי לאורך שנים רבות במאבק פוליטי וחברתי בין קבוצות המתיישבים. בהיבט האידאולוגי מבחינים בשני נושאים מרכזיים: הנושא הציוני-המדיני, והתפיסה הכלכלית-החברתית. הקשר בין השקפות העולם בתחומים אלה קיבל ביטויים שונים, בהתאם לתקופה ולנסיבות. כך המאבק על העברית כביטוי לאומי-ציוני שיקף ראייה שונה של יעדי ההתיישבות ומטרות החינוך.¹³² אכזבה וקשיים כלכליים ביישוב היהודי בארץ עמדו ברקע התמיכה בתכנית אוגנדה והסכסוך בין ציוני-אוגנדה לבין ציוני-ציון בראשית המאה העשרים.¹³³ כך גם המחלוקת בין האיכרים לבין בני העלייה השנייה על עבודה עברית נבע מגישות שונות לציונות וליישוב הארץ, מתפיסה כלכלית-חברתית שונה ובעיקר מהמציאות בארץ ישראל בכלל ובמושבה בפרט. בתוקף הנסיבות נאלצו מתיישבי ראשון לציון לדאוג בראש ובראשונה לקיומם היומיומי ולהבטחת עתידם,¹³⁴ ובתנאי מצוקה כלכלית נאלצו האיכרים להעדיף כוח עבודה זול של הערבים. לפיכך השיקול העיקרי שהניע את האיכרים בראשית התיישבותם לא היה ציונות, אלא ביסוס כלכלתם.

130 מ' הד, "בין לאומיות לאוניברסליות, בין מחקר להוראה: קוים לתולדות ראשית האוניברסיטה העברית", בתוך ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים. ירושלים תשנ"ט, עמ' 355-375.

131 לנג, 2002.

132 אלבוים-דרור, 1986.

133 נאור, 1983.

134 חביב-לובמן וחביב, 1971.

זאת ועוד, בתקופת העלייה הראשונה התאפיינה תרבות האיכרים ביסודות מסורתיים, דתיים, בורגניים וחקלאיים שהכירו בארצות מוצאם.¹³⁵ בהתאם לתפיסה הבורגנית שעמה באו ביקשו להיות איכרים עצמאים, בעלי קניין קרקע המעבדים את אדמתם, ולבסס את ההתיישבות על הון ויוזמה פרטיים. הם גם הושפעו מהמצב הכלכלי והפוליטי ששרר בארץ ישראל בשלהי המאה התשע עשרה, שהתאפיין בייצור המתבסס על קרקע, מבנה מעמדי שבראשו בעלי קרקעות ועיגון הכוח הפוליטי בנכסי קרקע בבעלות קבוצה קטנה יחסית – האיכרים.¹³⁶ אידאולוגיה בורגנית ראתה ברכוש ובקרקע את אמות המידה לקבלת זכויות אזרחיות.¹³⁷ תפיסה כלכלית-חברתית זו באה לידי ביטוי בהבדל מעמדי ופוליטי בין קבוצות המתיישבים,¹³⁸ והייתה מקור לוויכוחים ממושכים בעניין הזכויות והחובות האזרחיות של התושבים והפעלים בראשון לציון. הקניין ויחסי הקניין הם שהכתיבו את אורח החיים של האיכרים ואת יחסיהם בינם לבין עצמם ובינם לבין האחרים – שלא היו איכרים.¹³⁹ היות שהכלכלה הייתה הגורם המכריע, יחסי הגומלין בין המצב הכלכלי למצב הפוליטי והתרבותי-חינוכי במושבה היו הדוקים. הזכות להשתתף במערכת הפוליטית, בניהול החיים הציבוריים במושבה ובכללם קביעת כיוונם וניהולם של מוסדות החינוך, ניתנה רק לאזרחים, ושימשה את האיכרים, בעלי הרכוש, לשימור שלטונם וכוחם הפוליטי. שנים רבות נשארו האיכרים הקבוצה הדומיננטית בהנהגת המושבה, ובאמצעות קביעת החוקה ומגבלות הצנז (תנאי של רכוש)¹⁴⁰ החזיקו ברסן השלטון גם כאשר אוכלוסייתה גדלה והתגוונה.¹⁴¹ ועד המושבה הוא שקבע את חוקיה והוציאם לפועל, והפוליטיקה המקומית חדרה כמעט לכל תחום ונושא.¹⁴² לכל אלה הייתה השפעה על התנהלות הנהגת המושבה ועל החינוך וניהולו.

135 א' בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?: תולדות הבורגנות הישראלית, ירושלים 1999 (להלן בן-פורת, 1999).

136 בן-פורת, 1999.

137 א' גרייצר, "מחלוקות אידאולוגיות כגורמים בעיצוב מפת השלטון המקומי בארץ ישראל בתקופת המנדט", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל יד (1993), עמ' 186-205 (להלן גרייצר, 1993).

138 חביב-לובמן וחביב, 1971.

139 בן-פורת, 1999.

140 גרייצר, 1993.

141 אלבוים-דרור, 1986, כרך ב, עמ' 183: "לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה [...] התנכרות האיכרים לתושבים חסרי קרקעות הביאה לפנייות אל נציג ההסתדרות הציונית בארץ, להתערב. מראש"צ פנו בטענה כי האיכרים הם רק שלישי מהתושבים ואילו הרוב במושבה חסר זכות חוות דעה והשפעה על מהלך החיים הציבוריים".

142 בן-פורת, 1999.

הנהגת המושבה וניהול החינוך

לכל אורך התקופה בולטים שני מאפיינים בהנהגת ראשון לציון, האחד פוליטי והאחר כלכלי. במישור הפוליטי התאפיינה הנהגת המושבה מחד גיסא בחוסר יציבות ובחילופי שלטון תדירים,¹⁴³ ומאידך גיסא בהנהגה מקומית, שמרבית חבריה נמנו עם קבוצת המייסדים, בעלי הרכוש, שהשתייכו ל"מחנה האזרחי" ביישוב היהודי.¹⁴⁴ הנהגה זו נשאה בתפקידיה הציבוריים במשך שנים ארוכות, שמרה על מעמדה בקנאות ולא אפשרה לגורמים נוספים בקהילה לתפוס עמדות השפעה.¹⁴⁵

ההיבט הפוליטי

אוכלוסיית ראשון לציון כללה קבוצות שונות, אם בהתאם לארצות מוצאם ותרבותם ואם לפי מעמדם הכלכלי והאזרחי. המבנה המעמדי וההבדלים התרבותיים הובילו לאי-הבנה ולזרות בין הצדדים למשך זמן רב. מציאות חברתית זו הייתה כר לסכסוכים מתמידים ועקב כך גם לחילופים רבים בראשות הוועד המקומי,¹⁴⁶ לחוסר יציבות ולניהול בעייתי של ועד המושבה ובהמשך של המועצה המקומית, כפי שתיארו חברי המועצה עצמם:

אוסטשוונסקי: מדבר על המהפכה שהתהוותה במועצה אחרי התפטרותם של הה' לובין ורפפורט, אין הנהלה, אין ועד הפועל, אבל יש תוהו ובוהו.
רפפורט: חושב שהכל יש לנו, אלא דבר אחד חסר לנו, הבנה חסרה. אין איש רוצה לשמוע שפת רעהו ואינו רוצה להבינהו. את תיאור מצבנו אנו במושבה והמועצה שלנו, אפשר לבטא במילה אחת "נקמה" – איש מתנקם ברעהו, איננו דואג למצב [...].¹⁴⁷

143 אצ"מ, תיק A192/838 – ארכיון המושבה ראשון לציון 1882-1902: במהלך 58 שנים, 1882-1940 (מתוכן 10 שנים ללא ועד מקומי – תקופת שלטון הפקידות), "בסך הכל היה מספר פרנסי העיר מן יום הוסד ראשון לציון – התרמ"ב, ועד השנה הת"ש, שבעה עשר" (רבים מהם שימשו בראשות המושבה פעמים מספר, לסרוגין, כגון דב לובמן-חביב ומנשה מאירוביץ).

144 המחנה האזרחי – מעמד בינוני של בעלי השקפת עולם ליברלית, דגלו באידאולוגיה חברתית בורגנית קפיטליסטית, וראו בהתישבות פרטית במושבות, ביוזמה הפרטית ובהון הפרטי את הדרך לבניין הבית הלאומי (א' חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך, כרך א יחידה 3, תל אביב 2004).

145 לנג, 2002; כך למשל בשנת 1925, במסגרת במאבק פוליטי בין האיכרים לבין התושבים שונתה שיטת הבחירות לוועד כדי לדחוק את "רשימת התימנים" מהמערכת הפוליטית ולמנוע מאנשיה להיבחר משום שהיו לשון מאזניים במועצה ויצרו איום אלקטורלי על האיכרים. ב' עראקי קלורמן, "בין המרכז לשוליים", עת-מול 224 (2012), עמ' 20-22 (להלן עראקי קלורמן, 2012).

146 חביב-לובמן וחביב, 1971

147 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע' 19-19, ינואר 1923-אוגוסט 1928, פרוטוקול ישיבת המועצה מיום 23.10.1927.

בחינת דרך פעולתם של ועדי המושבה או המועצה לאורך התקופה, מלמדת שאין מדובר באירועים חריגים או במקרייות, אלא בדפוס התנהלות. כך למשל בשנת 1886 הייתה למתיישבים בראשון לציון הזדמנות להרחבת המנהל העצמי. בפשרה שהושגה עם פקידות הברון הוחלט שענייני הפנים ינוהלו על ידי ועד של שבעה חברים, שייבחר בידי כלל אזרחי המושבה, ופקיד הברון יהיה חבר בוועד. ואולם בני המושבה ערערו על הרכב הוועד והכשילו את השלטון העצמי: "המתיישבים לא הוכיחו בגרות ציבורית מספקת כדי לנצל את ההזדמנות שנפלה לידם, ובסכסוכיהם הפנימיים כרתו את הענף עליו עמדו לבסס את עצמאותם".¹⁴⁸ התנהלות זו חזרה על עצמה שנה לאחר מכן. בשנת 1887, כאשר ניתנה רשות לבחירת ועד, חלק מבני המושבה לא היו מרוצים מהנבחרים, ובעקבות תלונתם לפקיד הברון נסגר הוועד.¹⁴⁹ כך שבו אנשי המושבה וחיבלו בהתפתחות חיי הציבור במושבה ובהתרחבות הזכויות האזרחיות של יושביה.

אפשר שכך אפשר להבין גם את החמצת ההזדמנות להקמת גימנסיה עברית ראשונה בשנת 1905, כאשר "לרגל חיכוכים פנימיים לא יצא הדבר לפועל".¹⁵⁰ הוועד חזר בו מהחלטה על הקמת הגימנסיה בעקבות מחלוקת אידאולוגית-פוליטית, שהתמקדה בהשקפת עולמו של ד"ר מטמון-כהן והחשש מהשפעתו על דור ההמשך, התלמידים, ועל הציבור בכלל. הניסיון המאוחר, בשנת 1908, להביא לידי בניית גימנסיה הרצליה בראשון לציון, מעיד שההתנגדות כוונה בעיקר למטמון-כהן האיש, ופחות, אם בכלל, לרעיון הקמת הגימנסיה. המאבק הפוליטי כוון להרחקת מטמון-כהן מהיישוב, ובתוך כך "שפכו את התינוק עם המים" ודחו גם את היוזמה להקמת גימנסיה, כדברי יודילוביץ: "אילו ניחנו אבות המושבה במעט אורך רוח היינו יכולים להתברך לא רק בגן ראשון ובבי"ס ראשון אלא גם בגימנסיה ראשונה".¹⁵¹

כך התנהלה הנהגת המושבה בראשית התקופה הנדונה וכך גם באחריתה. בשנת 1946, עם כינונה של המועצה בראשות ד"ר אוסטשינסקי, התגלו קשיים בשל הרכב החברים, הדיונים במועצה היו קולניים ונדרשו זמן רב וכוח כדי למצוא דרך לעבודה משותפת של הסיעות שנאבקו זו בזו. אפילו בתקופת מלחמת העצמאות סערו הרוחות במועצה סביב הצעה לקביעת צנז כספי אשר יקנה זכות בחירה לתושבי המושבה, וגם בעניין החזקת מוסדות החינוך לזרמיהם השונים.¹⁵² על רקע זה התנהל גם המאבק הפוליטי על העברת הגימנסיה לרשות המועצה. מאבק זה היה ביטוי נוסף ליריבות ששררה בין הסיעות (ואף בתוכן) במועצה, ונוצלה בעיקר בידי הסיעות הדתיות,¹⁵³ שבהיותן לשון

148 גלעדי, 1978.

149 שם.

150 שלמון, 1952.

151 יודילוביץ, 1941, עמ' 190.

152 חביב-לובמן וחביב, 1971.

153 בין התומכים בקבלת הגימנסיה לרשות המועצה ללא דיחוי היו: אגוזי יעקב (מזכיר מועצת הפועלים), בלייר זונדל (המחנה האזרחי / רביזיוניסט), חביב זרובבל (המחנה האזרחי). בין

מאזנים בקואליציה¹⁵⁴ ניסו לקדם את מימון מוסדות החינוך שלהן (גני ילדים ותלמודי תורה) מתקציב המועצה.¹⁵⁵

הרכב האוכלוסייה, ריבודה וחילוקי הדעות האידאולוגיים, התרבותיים והפוליטיים במושבה, באו לידי ביטוי גם בהקמת מוסדות קהילתיים וחינוכיים נפרדים. להורים, עולים מארצות ומתרבויות שונות, היו דרישות וציפיות שונות מבית הספר, ומכיוון שבמושבות לא היו חלופות חינוכיות הובילו הסכסוכים החברתיים לפיצול סביב שאלות החינוך.¹⁵⁶ לצד בית הספר והגן של המושבה, שהשתייכו לזרם הכללי ובהם התחנכו מרבית ילדי המושבה, היו מוסדות חינוך נוספים, שמנו עשרות בודדות של ילדים, חלקם מוחזקים על ידי המועצה וחלקם נתמכים. הוקמו גנים ותלמודי תורה לבני קבוצות שונות (חרדים, אשכנזים, תימנים¹⁵⁷ וספרדים); לילדי ציבור הפועלים הוקם בית חינוך של זרם העובדים, ולדתיים בית ספר של המזרחי.¹⁵⁸ הפיצול הקשה על ניהול החינוך והכביד על התקציב, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בישיבות המועצה בשנת 1949, סמוך להחלטה על העברת הגימנסיה לרשות המועצה,¹⁵⁹.

ההיבט הכלכלי

במישור הכלכלי התאפיינה ההנהגה בניהול רצוף קשיים של תקציב המושבה, חובות ומצוקה כספית מתמשכת. סביר להניח כי התנאים המקומיים ונסיבות התקופה, כגון חוסר ניסיון בחקלאות, מלחמות העולם וגלי העולים השפיעו על מצבה הכלכלי של המושבה, כשם שהשפיעו גם על יישובים אחרים. עם זאת, מתקבל הרושם של כשל ניהולי מתמשך, שבא לידי ביטוי בצבירת חובות ובקשיי מימון ייחודיים,¹⁶⁰ על אף התפתחות המושבה.

המתנגדים / מציעים לדחות מתן מעמד עירוני לגימנסיה היו: הרב ברוך גרינברג (מזכיר סניף הפועל המזרחי), פנחס זכריה (בא כוח התימנים, בעלי ברית של המפלגות הדתיות), בן כהן צבי (חקלאי, המחנה הארצי). רוזובסקי אליהו (נציג אגודת ישראל וחרדים בלתי מפלגתיים) הוא שערער על החלטה וביקש לשנותה.

154 חביב־לובמן וחיביב, 1971.

155 באותה התקופה, על רקע כינונו של משרד החינוך וארגון החינוך במושבה, התקיימו במועצה דיונים על אחזקת מוסדות החינוך, גני ילדים ותלמודי תורה של הקבוצות התרבותיות־הדתיות השונות. ראו למשל ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע1-36, פרוטוקולים ישיבות מועצה מיום 20.3.1949, 3.4.1949 או 18.7.1949.

156 אלבוים־דרור, 1986.

157 עראקי קלורמן, 2012.

158 ראשון לציון: ספר השנה 1946-1947/תש"ח, עובדות ומספרים, ראשון לציון תש"ח.

159 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע1-36, פרוטוקולים ישיבות המועצה, ישיבת המועצה מס' 49-39/48, מיום 20.3.1949; ישיבת המועצה מס' 50-1/49, מיום 3.4.1949; ישיבת המועצה מס' 50-11/49, מיום 18.7.1949.

160 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע1-36, פרטי־כלים ישיבות המועצה, ישיבת מועצה מס' 19/47, מיום 16.11.47. "גולדמן: המועצה שלנו, היחידה מכל המועצות, שלא מלאה את חובת הכבוד בשטח ההעפלה – תשלום 1100 לא"י שהוטל עליה [מס עלייה]".

לניהול הכלכלי של ענייני המושבה היו לא אחת השלכות שליליות על החינוך: למרות שכר הלימוד ששילמו ההורים ומקורות המימון הנוספים, עמד בית הספר העממי שוב ושוב בסכנת סגירה, ואף נסגר לתקופה מסוימת; צפיפות רבה בכיתות, עד שלעתים לא התקבלו תלמידים בגלל חוסר מקום,¹⁶¹ ועצירת בניית בית הספר עקב קשיי מימון, שמקורם כנראה בהחלטה שגויה ובתכנון לקוי;¹⁶² פתיחת גימנסיה בנימינה אושרה בעת משבר כלכלי, ונסגרה בהעדר תמיכה כספית מספקת של המועצה; ההחלטה על אחזקת הגימנסיה הראלית התקבלה בעת משבר כספי שעצר את הבנייה של בית הספר העממי,¹⁶³ ולמרות שהגימנסיה הראלית כלכלה את עצמה במשך עשר שנים והמועצה קיבלה אותה לרשותה בלי חובות, זמן קצר לאחר מכן התעוררו קשיים בתשלום שכר המורים ולא נמצאו המשאבים לפתרון בעיית הדיור של הגימנסיה. בהקשר זה אפשר ללמוד מדברי מנהל הגימנסיה אליעזר קררי על התנהלותה הכספית של המועצה/העיריה: "הואיל ובימים ההם יצאו לעירייה 'מוניטין' במוסדות המעניקים הלוואות – היה הכרח לחפש דרכים חדשות לשם מציאת מקורות מימון לבניין".¹⁶⁴

עם זאת, ייתכן שבמקביל לכוחו המעכב היה השיקול הכלכלי גם גורם דוחף בעניין הגימנסיה בראשון לציון. כך למשל בשנת 1908, כאשר הנהגת המושבה נוכחה בפוטנציאל הכלכלי של הגימנסיה ביפו ונוכח קיומם של מקורות מימון לבנייתה, החליטו חברי ועד המושבה החלטות מרחיקות לכת ועשו מאמצים לשכנע את הגורמים השונים לכנות את הגימנסיה בראשון לציון. ייתכן ששיקול כלכלי זה עמד לנגד עיניהם של פרנסי המושבה גם בהחלטתם על תמיכה בהקמת גימנסיה בנימינה. אפשר שהשקפת עולמם הבורגנית, המעודדת יוזמה פרטית, תרמה אף היא לתמיכתם ביוזמה להקמת גימנסיה, שאלמלא כן קשה להבין את החלטתם על רקע המשבר הכלכלי בארץ, ובייחוד נוכח החובות שגרמו לסגירת בית הספר העממי. עם זאת לא נעלמה מעיני פרנסי המושבה חשיבותה ארוכת הטווח של ההשכלה והצורך בלימודי המשך בבית ספר תיכון. אמנם לאחר הניסיון של שנת 1908 לא יזמה הנהגת המושבה הקמת גימנסיה, אך תמכה בהקמת גימנסיה

161 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים ישיבות המועצה המקומית ראשון לציון, כרך 1-23, הישיבה המשותפת של המועצה וועד בית הספר, ענייני בית הספר, מיום 18.2.32. "אהרון קרון [מנהל בית הספר]: השנה לא קבלנו 20 ילד מחוסר מקום, הכתות הן גדולות מאוד".

162 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך 1-36, פרוטוקולים ישיבות המועצה, ישיבת המועצה מס' 20/47, מיום 7.12.1947. "אמזל: מה יהיה הסוף עם בנין ביה"ס, החלטנו על כך בפטוס גדול וכעת ממשיכים הילדים ללמוד אההצ"ה, המועצה היתה צריכה לחשוב על מה שהיא עושה, התרעמתי על כך והתרעתי למפרע. הצעתי לותר על אולם ההתעמלות כדי לאפשר את הקמתן של הכיתות" (ההדגשה שלי).

163 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך 1-36, פרוטוקולים ישיבות המועצה, ישיבת מועצה מס' 19/47, מיום 16.11.1947. "יו"ר [אוסטושינסקי]: בעניין בית הספר – נכון כי הבניה נפסקה היות והכסף שעמד לרשותנו אזל – חסר לנו סכום של 6000-7000 לא". "היה לנו יותר מ 12000 לא"י והיה צורך ב 18000 לא"י [...] אנחנו מחפשים בכל מיני מקומות אפשרות להשיג את הסכום [...]".

164 קררי, 1964, עמ' 9.

פרטית. כך גם כאשר דובר על העברת הגימנסיה הראלית לאחזקת המועצה, הדיון לא התמקד במהות המוסד, קרי הצורך בהשכלה תיכונית, אלא בסדר העדיפויות של התקציב ובהשלכות ההחלטה מבחינה כלכלית.

עוד נוכל ללמוד על דרכה של הנהגת המושבה בניהול החינוך מתוך "החסר". במשך כמעט חמישים שנה נמסר ניהול החינוך לידי ועד בית הספר (שרכים מחבריו היו גם חברים במועצת המושבה). רק בשנת 1933, בהתאם לפקודת החינוך של ממשלת המנדט, למעלה מעשור מאז קיבלה ראשון לציון מעמד של מועצה מקומית, מונה ועד חינוך במועצה, וכשנה אחר כך¹⁶⁵ מונה יצחק צלליכין¹⁶⁶ למנהל מחלקת החינוך במועצה המקומית ראשון לציון. במהלך השנים נוהל החינוך על ידי ועד בית הספר, שנבחר אחת לשנה בידי ההורים והחזיק בסמכויות נרחבות. נראה כי פרנסי המושבה לא הקפידו להפקיד את ניהול החינוך בידי אנשי מקצוע, אך גם לא לקחו לידיהם את מלוא האחריות לחינוך ולניהולו.

לסיום, את ההחלטה על קבלת הגימנסיה לרשות המועצה המקומית והפיכתה למוסד עירוני אפשר להבין גם על רקע השינוי הדמוגרפי במושבה. מסיום מלחמת העולם הראשונה עלה אט אט כוחם של הפועלים ושל הבורגנות העירונית,¹⁶⁷ עד שבבחירות לעיריית ראשון לציון בשנת 1950, תמכו 59 אחוז מהבוחרים ברשימות הפועלים, וסיעות השמאל גברו לראשונה על מחנה האזרחים. תוצאות הבחירות העידו על השינויים בצביונה של המושבה,¹⁶⁸ וגם על מאזן הכוחות בהנהגתה. נציגי הפועלים ברשויות המקומיות פעלו להרחבת שירותים עירוניים על בסיס שוויוני,¹⁶⁹ ואפשר שהיה זה גורם שסייע להחלטה על העברת הגימנסיה לרשות המועצה, מתוך הרגשת חשיבות החינוך התיכוני והנגשתו באופן שוויוני לכלל התושבים.

165 ארכיון ראשל"צ, תיק פרוטוקולים, כרך ע-23, ישיבת מועצה מיום 24.10.1933; ישיבת מועצה מיום 3.7.1934.

166 ת' גבע, ראשון ראשון חביב: 100 לחביב, ראשון לציון 1986; יצחק צלליכין, חקלאי ופרדסן, נולד בשנת 1899 בראשון לציון ולמד בבית הספר העממי ("חביב") במושבה. לזכותו פעילות ציבורית נרחבת, ובין היתר, היה חבר בוועד המושבה בשנים התרצ"ג-התרצ"ו (1933-1936) וחבר בוועד בית הספר.

167 בן-פורת, 1999.

168 חביב-לובמן וחביב, 1971.

169 גרייצר, 1993.